

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

**РОЛЬ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У
ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ
СУЧАСНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ**

**Дипломна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)**

Виконала:

*студентка 6 курсу, 613 групи
спеціальності 013 «Початкова освіта»*

Мартинюк Ангеліна Анатоліївна

Керівник: доц. Мафтин Л.В.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 6 від 22 листопада 2022 р.*

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3-7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ	8-33
1.1. Історичний аспект вивчення проблеми невербальної комунікації.....	8-17
1.2. Змістове наповнення ключових понять дослідження	18-23
1.3. Типи та види невербальних комунікацій	24-31
Висновки до розділу 1	32-33
РОЗДІЛ 2. ШЛЯХИ РОЗВИТКУ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ.....	34 - 59
2.1. Значення невербальної комунікації у педагогічній діяльності вчителя сучасної початкової школи.....	34-43
2.2. Особливості розуміння невербальних компонентів комунікації у педагогічному процесі сучасної початкової школи.....	43-51
2.3. Удосконалення педагогічної техніки вчителя як чинник розвитку невербальних засобів комунікації	51-57
Висновки до розділу 2.....	58-59
ВИСНОВКИ.....	60-62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	63-71
ДОДАТКИ.....	72-86

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена тими тенденціями, які характерні для сучасного суспільства - посилення ролі комунікації, її значення у професійній діяльності, особливо педагогічній.

В умовах сучасної освітньої парадигми, школа потребує такого вчителя, який не лише добре знає свій предмет, але й уміє створювати позитивне навчальне середовище, усі необхідні умови для здійснення оптимального педагогічного спілкування. «Спроможність установлювати продуктивну комунікацію, яка передбачає розуміння ситуації спілкування, намірів і мотивів партнерів по спілкуванню, вербальних і невербальних проявів співрозмовників, уміння слухати та чути інших, адекватно реагувати та конструктивно виражати власні думки та емоції - усе це компоненти комунікативної компетентності педагога, яку необхідно постійно поглиблювати, щоб відповідати потребам часу» [28, с.15].

Оскільки процес навчання й виховання учнів молодшого шкільного віку відбувається у взаємодії, безпосередньому спілкуванні з учителем, то особливої ваги при цьому набуває не лише власне мовна діяльність, але й невербальний бік спілкування. Система початкової освіти нині потребує таких спеціалістів, які здатні бачити й розуміти особливості кожної дитини та, враховуючи їх, осмислено обирати найбільш оптимальні й ефективні шляхи педагогічного впливу, відповідний для певної педагогічної ситуації набір технік невербального спілкування.

За даними новітніх досліджень, інформація, що передається вербально, тобто словами, складає тільки сім відсотків від загального обсягу тієї інформації, яку отримує людина, частка ж невербальних сигналів складає відповідно дев'яносто три відсотки (звуки та інтонації - тридцять вісім відсотків, немовна взаємодія - 55).

Вербальні (словесні) і невербальні засоби спілкування обумовлюються специфікою їх функцій. Зокрема, словесним каналом передається так би мовити чиста інформація, а невербальним - стосунок, відношення до

співрозмовника (створення психологічного контакту між співрозмовниками; підсилення значення вербального тексту; емоційне забарвлення мовлення, розуміння комунікативної ситуації). Тож невербальні засоби спілкування «регулюють плин процесу спілкування, створюють психологічний контакт між партнерами; збагачують значення, що передаються словами, направляють розуміння словесного тексту; висловлюють емоції й відображають розуміння ситуації» [75,с.83]. Як бачимо, в основі невербальної комунікації лежить уміння не тільки доречно застосовувати, а й вирізняти її засоби, помічати відмінності, читати мову тіла, оскільки саме вона розкриває справжні почуття й наміри людини.

Загальновідомо що гарний результат навчання великою мірою залежить і від того, чи спілкування з вчителем є продуктивним. Учні молодшого шкільного віку завжди шукають підтримку в очах свого вчителя, традиційно пов'язують жестикуляцію вчителя з його настроєм і якостями його особистості.

Оскільки жести, положення тіла, вираз обличчя найбільш повно віддзеркалюють емоції, думки, стан людини, то педагог, як ніхто інший, повинен знати й уміти користуватися невербальною мовою, не тільки прочитувати своїх вихованців, але й за допомогою невербальних інструментів спілкування налаштовувати їх на гармонійне спілкування, конструктивну взаємодію. Якщо вчитель уміє правильно інтерпретувати вираз обличчя учня, його міміку, то він зможе розпізнати його справжні емоції, почуття, думки, виявити індивідуально - типологічні особливості, належно вплинути на емоційний стан своїх вихованців. Жест, міміка, погляд, поза часто виявляються більш виразними і дійовими, ніж слова.

Проблема професійної комунікації досить глибоко висвітлена у науковій літературі. Теоретичні аспекти цієї проблеми розкриваються у працях Ф.Бацевича, О.Будник, К.Дмитренка, О.Жирун, А.Зимульдінової, Ю.Косенко, Л.Орбан - Лембрик, Ж.Свиренко, О.Семенов, І.Кожем'якиної, О.Ященкової та ін..

Різні аспекти невербальної комунікації у професійному мовленні вчителя розкривають роботи Н.Бутенко, А.Ващенко, К.Вегерич, Н.Волкової, Н.Остапчук, Л.Харченко й ін..

Питання культури невербального спілкування вчителя є предметом вивчення В.Авраменка, І.Зязюна, І.Ковалинської, Л.Корневої, О.Курило, І.Розман, М.Стахіва й ін..

Методичні особливості використання невербального спілкування у педагогічній діяльності досліджують О.Вержиховська, Е.Голівець, О.Карапетова, Т.Надім'янова, К.Пономарьова, О.Ставицька та ін..

У психолого-педагогічній літературі існують різні підходи до проблеми класифікації невербальних засобів спілкування - системи немовних знаків, що слугують засобами обміну інформацією. Популярною є класифікація за сенсорними каналами: оптичні й акустичні. В.Лабунська виокремлює кінетичні (рух тіла), просторові (міжособистісне спілкування), тимчасові (інші характеристики взаємодії). До найзагальнішої класифікації відносять такі групи: кінесика (погляд, міміка, жести, поза, хода); такесика (дотики, поцілунки, рукостискання); проксемика (дистанція, орієнтація, розміщення за столом); просодика і екстралінгвістика (інтонація, тембр, гучність голосу, паузи, зітхання тощо).

Дослідники наголошують на тому, що без «вирішення питання про те, як відбувається невербальна комунікативна діяльність людини і яке її співвідношення з вербальною діяльністю, неможливо моделювання комунікативних систем і самого процесу мислення» [68, с.166].

Отже, невербальні засоби комунікації є достатньо ефективним і дійовим інструментом для передачі знань, загострення уваги учнів, поліпшення їх сприйняття. Дослідники особливо наголошують на застосуванні емоційного аспекту в процесі передачі інформації невербальними засобами, оскільки без емоційної складової ці засоби або взагалі не працюють, або ж вкрай неефективні. При цьому, в педагогічному спілкуванні до сфери невербальної комунікації відносять усі немовні

сигнали, які застосовує вчитель і які мають комунікативну цінність у роботі з вихованцями.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати суть невербальної комунікації та її значення у педагогічній діяльності вчителя сучасної початкової школи.

Відповідно до мети визначено такі завдання дослідження:

- проаналізувати стан дослідження проблеми невербальної комунікації у науковій літературі;
- уточнити зміст поняття «невербальна комунікація», пояснити значення її основних елементів;
- схарактеризувати роль і особливості невербальної комунікації у педагогічній діяльності вчителя сучасної початкової школи;
- розкрити шляхи вдосконалення невербальних засобів спілкування вчителя сучасної початкової школи.

Об'єкт дослідження: невербальна комунікація у професійній діяльності.

Предмет дослідження: засоби невербальної комунікації у педагогічній діяльності вчителя сучасної початкової школи.

Для розв'язання поставлених завдань застосовувалися такі **методи дослідження:** теоретичні (бібліографічний, аналіз, систематизація, узагальнення); емпіричні (спостереження - вивчення особливостей використання вчителями невербальних засобів спілкування, опитування - методика «Невербальна виразність учителя», аналіз продуктів діяльності - мовленнєвих висловлювань, бесіда).

Теоретичне значення дослідження: узагальнення історіографії проблеми невербальної комунікації, типізація її ключових теоретичних положень та актуалізація в сучасних умовах.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що матеріали кваліфікаційної роботи можуть бути використані в освітньому процесі сучасної початкової школи; включені у програми навчальних дисциплін для студентів як педагогічних, так і психологічних спеціальностей закладів вищої

освіти, а також в інститутах післядипломної освіти, в роботі курсів підвищення кваліфікації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи представлено у доповідях на семінарах різного рівня та щорічній студентській науковій конференції у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича: Мартинюк Ангеліна. Невербальні засоби педагогічного спілкування. Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (12–14 квітня 2022 року). Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С.134-135.

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, які містять параграфи та висновки, загальних висновків, списку використаних джерел, який включає 91 найменування та практично орієнтованих додатків.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

1.1. Історичний аспект вивчення проблеми невербальної комунікації

Проблема невербальної комунікації та її особливостей здавна хвилювала уми філософів, психологів, педагогів. У системі взаємодії людина - людина керування поведінкою зумовлене багатьма чинниками, серед яких - соціальні й особистісні взаємозв'язки, певні ситуації, час, місце спілкування тощо. Серед знаків-символів, які регулюють поведінку людини на чуттєво-інтуїтивному рівні особлива роль відводилася жестам.

Невербальна мова використовувалася з давніх часів, і одним із яскравих прикладів цього є давньогрецький театр масок, у якому зовнішньому вираженню внутрішніх станів людини надавали великого значення. Знання про невербальне вираження емоцій описувалось у давніх трактатах з ораторського мистецтва; жести, пози, міміка відігравали важливу роль і в античній скульптурі.

У період розквіту давньогрецького театру до вивчення внутрішніх проявів станів людини звернувся Аристотель, присвятивши цьому питанню працю «Фізіогноміка», яка стала першою спробою систематизувати знання про зовнішність людини та її зв'язок із рисами характеру.

Історія свідчить, що ще дві тисячі років тому римський філософ Цицерон, навчаючи ораторів, великого значення надавав правильній жестикуляції. Його послідовник римський ритор Квінтіліан уклав перший словник жестів «Настанова оратору», у якому було описано більше ста способів жестикуляції.

Свідченням того, як наші пращури спілкувалися і яке значення надавали невербальній комунікації є усна народна творчість, давні писемні пам'ятки, наприклад, «Велесова книга», або «Скрижалі буття українського народу». Тут бачимо яскраві приклади лікувальних, оберегових практик, застосування невербаліки у військовій справі, родинно-побутовій та

календарній обрядовості. Особливе значення надавалося енергетиці погляду людини, міміки, жестів, постави.

Про культуру невербального спілкування є згадки у працях Іларіона, митрополита Київської Русі; ритора Кирила Туровського; князя Володимира Мономаха, які звертали увагу, наприклад, на роль пози, міміки, жестів в ораторському мистецтві та виховних практиках («Повчання Володимира Мономаха дітям»).

В епоху Середньовіччя жестам надавали силу закону, вважали юридичним доказом, який інколи набував більшого значення, ніж підпис чи навіть нотаріальний акт.

У XVII столітті вчений Дж. Болівер уперше склав таблиці систематизації знаків виразної жестикуляції європейців у книгах, присвячених мові жестів: «Хірологія або природна мова жестів», «Хірономія або мистецтво риторики рук» (1664 р.).

Розуміння виразних рухів людини поглибила й наукова робота Ч. Дарвіна «Вираження емоцій тваринами і людиною» (1872 р.). Ця робота стала поштовхом до проведення інших досліджень з найширшого кола питань, пов'язаних із позою тіла, виразом обличчя людини тощо.

В Україні XVII ст. у центрах освіти, культури, духовних закладах, таких як Остозька греко-слов'янська-латинська школа, Львівська братська школа, Києво-Могилянська академія працювали видатні філософи, мислителі, ритори, педагоги, які у своїх лекціях, науково-практичних розвідках з риторики наголошували на необхідності дотримання культури спілкування, у тому числі й невербального. Зокрема, Феофан Прокопович у широковідомій книзі «Риторика» дає чимало слушних порад щодо виголошення різного виду промов та доречного використання таких невербальних засобів, як міміка, жести, простір. Цієї ж думки дотримувався і його учень Григорій Сковорода, який справедливо вважав, що, наприклад, надмірна жестикуляція у мовленні є шкідливою.

Період XVII - XVIII століття позначений увагою до проблеми невербальних засобів комунікації багатьох зарубіжних учених - просвітителів: Ф.Бекон, Т.Гоббс, Дж.Локк, Г.Дідро, Й.Гердер, Ш.Монтеск'є, Г. Штейнталь та ін.. Однак, більш суттєві дослідження у цій області починаються з другої половини XIX ст.. Зокрема, Ф.Дельсарт, французький співак, вокальний педагог і теоретик сценічного мистецтва, одним із перших спробував кодифікувати як культуру голосу, так і жести й рухи тіла, використовуючи своєрідну семіотичну мову при постановці своїх творів.

Багату палітру проявів невербальної поведінки людей із різних культур описав у книзі «Золота гілка» (1923) англійський етнолог і релігієзнавець Дж.Фрезер. Більша частина цієї книги присвячена опису символіки дотиків.

Як зазначають дослідники [45; 48; 60], піонерами невербальної комунікації були актори німого кінематографа, оскільки на той час це була єдина можливість звернутися до глядачів з екрану. Критерієм професіоналізму того чи іншого актора було його вміння використовувати засоби невербальної комунікації, в основному жести, міміку, пантоміміку. Яскравим прикладом цього мистецтва мови жестів став Чарлі Чаплін.

Десятки фундаментальних наукових розвідок про невербальну поведінку людини й сотні популярних побачили світ у XX столітті. З 1900 по 1979 рр. про жести та їх значення було видано чимало ґрунтовних монографій. Найбільшу зацікавленість викликали роботи Р. Бердвістелла: «Введення у кінесіку», «Кінесика і контекст»; Е. Кречмера «Будова тіла і характер»; М. Монтаґю «Дотик»; Д. Морріса «Інтимна поведінка»; А. Піза «Пози і жести»; психіатра Ю. Руша «Невербальна комунікація: нотатки про візуальне сприйняття людських взаємин»; Дж. Фаст «Мова тіла»; Л. Франка «Тактильна комунікація»; Е. Холла «Німа мова»; В. Шелдона «Варіації фізичних характеристик людини», А. Шефлена «Мова рухів тіла і соціальний порядок»; П. Екмана «Відображення емоцій на обличчі людини», «Терія брехні»; Д. Ефрона «Жести й довкілля» та ін..

Варто зазначити, що термінологічна система проблеми невербальної комунікації започаткувалася лише у 50-х роках минулого століття психологами Ю. Рушем та В. Кісом - праця «Невербальна комунікація: нотатки про сприйняття людських взаємин», у якій, власне, й було застосовано поняття невербальної комунікації.

Едвард Холл, американський психолог і антрополог, на початку 60-х років минулого століття висунув концепцію групової згуртованості, обґрунтував теорію організації особистого простору в області невербальної взаємодії. У науковий обіг він увів поняття проксемики (дослівний переклад означає близькість) - просторової оптимальної дистанції між людьми, своєрідного показника при контакті між співрозмовниками; вивчення різних систем спілкування.

Науковець стверджував, що у процесі спілкування важливою є відстань, згідно якої може бути налагодженим міжособистісний контакт (бажання чи не бажання спілкуватися). Кожна людина має свою просторову зону, яку вважає інтимною, дуже близькою. Оптимальна ж дистанція між співрозмовниками у спілкуванні може визначатися такою низкою факторів, як власні уподобання, походження, особливості професії, гендер, вік, культурні відмінності тощо. Можливо саме тому автор проксемики називав її просторовою психологією.

Із середини 60 - х років були зроблені спроби системного опису невербальних повідомлень. Так, німецький психіатр Ернст Кречмер вважав, що, уважно спостерігаючи за рухами тіла людини, можна зробити вагомі висновки не тільки про її інтелект, темперамент, ціннісні орієнтації, а й навіть про її майбутні досягнення. Адже, коли людина спілкується з іншими, вона постійно подає й отримує невербальні сигнали (постава, жести, тембр голосу, погляд), які можуть або налаштувати інших до себе, або ж відштовхнути. Специфіка цих повідомлень така, що навіть, коли людина перестає говорити, вони все одно передають певну інформацію (вираз обличчя, постава, хода тощо).

На цю особливість вказували у своїх дослідженнях також вчені А.Шефлен та В.Шюбц. Зокрема, вони акцентували роль пози людини, положення тіла у просторі (закрита-відкрита) у процесі невербальної комунікації, яка може свідчити або про схильність до комунікації (нахилений вперед корпус, усмішка, відкриті долоні, вільне положення ніг), або ж про закритість до неї, чи незгоду, захисну реакцію (перехрещені на грудях чи за головою руки, відхилення корпусу назад, нога на нозі у положення сидячи й т.п.).

Для майбутніх досліджень проблеми невербальної комунікації велике значення мали й роботи Д.Ефрона. Він запропонував класифікацію невербальної поведінки, а також наголосив роль культури у формуванні невербальної знакової системи.

Л.Франк одним із перших висунув декілька експериментально доведених гіпотез стосовно ролі дотиків та їх впливу на процес комунікації, особливо професійної.

Різноманітні невербальні аспекти комунікації у своїх працях узагальнила американська науковця Джулія Фаст. Зокрема, в книзі «Мова тіла» автор зібрала й узагальнила дані досліджень кінесики, підкреслюючи те, що одним із найвиразніших і найуживаніших засобів невербаліки є жести, адже їх оптимальне застосування робить процес комунікації динамічнішим та емоційнішим.

Відомий американський професор Каліфорнійського університету, визнаний у всьому світі фахівець у сфері психології емоцій та невербальної комунікації, Пол Екман, систематизуючи невербальні сигнали, розробив методику FAST (досить широко застосовується у клінічній психології, юриспруденції, педагогіці, а також при аналізі різних ситуацій спілкування) у якій запропонував розділити обличчя людини горизонтальними лініями на три зони: 1) - очі й чоло; 2) - ніс та область носа; 3) - рот і підборіддя. Кожній з цих зон відповідає шість основних емоцій: гнів, радість, образа, туга, страх, здивування, які найчастіше проявляються за допомогою мімічних

екстраполяцій. Тобто, прояв емоцій у різних зонах обличчя досить точно фіксує мімічні порухи, що дозволяє визначити більш-менш правильні порухи індивіда, істинність його суджень, відповідність думок, слів і вчинків.

Книги П. Екмана «Теорія брехні», «Психологія брехні», «Чому діти брешуть. Як батьки можуть заохотити дітей бути чесними» стали популярними не тільки серед людей, які за родом своєї професійної діяльності стикаються з брехнею - психологів, юристів, педагогів, а й батьків і всіх тих, хто цікавиться невербальною комунікацією та трактуванням її змісту.

Дослідження природи невербаліки, її значення і ролі у комунікативному процесі активізувалися у сімдесятих роках минулого століття. Саме у цей період виник метод сутнісної трансформації. Автором його є К.Андреас, С.Андреас (книги «Сутнісна трансформація», «Серце розуму. Практичне використання методів НЛП»). Досліджуючи репрезентативні системи людини (способи отримання інформації із зовнішнього світу) - візуальну, аудіальну, кінестетичну й дискретну, вчені наголошують на тому, що кожен з нас має свою домінуючу реперезентативну систему, за допомогою якої ми й пізнаємо довколишній світ. Отже, для того, аби нас розуміли, слід обирати ті предикати (пріоритети, слова, які людина найчастіше промовляє у процесі спілкування і які чітко вказують на її домінуючу систему), що узгоджуються із предикатами співрозмовника. (Детальніше див. *ДОДАТОК В.3: Розпізнавання репрезентативних систем у процесі комунікації*).

Аллан Піз, австралійський психолог, спеціаліст з мови рухів тіла вважає, що удосконалення сфери невербальної комунікації особистості буде завжди актуальним, оскільки саме від рівня її розвитку залежить успіх у взаєминах з іншими.

Варто звернути увагу на той факт, що у науковій літературі на позначення невербальної комунікації використовуються такі терміни як - мова тіла - (праці зарубіжних вчених) та - невербальна комунікація - (праці

вітчизняних учених). Тож погодимося із думкою науковців (Г.Крейдлін, Ю.Косенко) про те, що ці поняття можуть вживатися як синоніми.

Щодо невербального аспекту педагогічного спілкування, то цей феномен останнім часом усе більше привертає увагу дослідників. На вагомість комунікативної компетентності педагога, як однієї із складових його професіоналізму, свого часу вказували А. Макаренко, В. Сухомлинський, І. Зязюн й ін..

Так, А. Макаренко, аналізуючи компоненти педагогічної майстерності, звертаючись до вчителів, у праці «Деякі висновки з мого педагогічного досвіду» говорить про те, що вирішальними у педагогічній практиці є «... такі дрібниці: як стояти, як сидіти, як підвестися з стільця з-за столу, як підвищити голос, усміхнутись, як подивитись» [88, с.221]. Цю думку він продовжив у виступі 1938 р. з лекцією на тему «Педагогіка індивідуальної дії»: «Я переконаний, що в майбутньому в педагогічних вузах неодмінно викладатимуть і постановку голосу, і позу, і володіння своїм організмом, і володіння своїм обличчям, і без такої роботи я не уявляю собі роботи вихователя» [88, с.221]. Загальновідомою є судження видатного педагога про те, що він відчув себе дійсним майстром, справжнім педагогом тільки тоді, коли «навчився говорити іди сюди з 15-20 відтінками, коли навчився давати 20 нюансів у постановці обличчя, фігури, голосу» [51, с.222].

На великі можливості невербальних комунікативних умінь вказував і В.Сухомлинський (широковідомі праці «Павлиська середня школа», «Серце віддаю дітям», «Розмова з молодим директором», «Сто порад учителеві» й ін.). Актуальними й значимими для вчителя нової української школи є поради видатного педагога, які стосуються гуманістичної спрямованості манер педагога. На його глибоке переконання, учитель не має права зашкодити дитині не тільки словом, але й поглядом, жестом, мімікою; його манери повинні мати яскраво виражений особистісний характер. В. Сухомлинський неодноразово наголошував на тому, що перш ніж робити

якесь дисциплінарне зауваження вихованцю, слід лагідно доторкнутися до його плеча чи руки, заглянути в очі, підтримати учня поглядом [78].

Згодом роль невербальної комунікації у педагогічній майстерності вчителя всебічно обґрунтував академік І. Зязюн. Висловлюючи тезу про те, що здебільшого техніка невербальної поведінки вчителя індивідуальна й неповторна, він висунув певні критерії оцінювання її ефективності. Серед них такі як:

- гідна самопрезентація - демонстрування своєї внутрішньої експресії, сили, впевненості, авторитету (міміка, постава, жести, інтонація засвідчують здатність керувати навчальною діяльністю, продуктивно спілкуватися, співпрацювати);

- уміння за допомогою невербальних сигналів спонукати учнів до взаємодії, конструктивного діалогу (постійний зоровий контакт; підбадьорливий, зацікавлений погляд, щира усмішка, відкритість жестів, поз, дотримання оптимальної дистанції);

- емоційність і естетизація процесу спілкування (усі невербальні засоби комунікації підпорядковані гармонізації стосунків, оптимізації процесу навчання, поліпшення психологічного мікроклімату, задоволення процесом спілкування);

- доцільність використання засобів невербальної комунікації, які «мають бути не штучними, механічно запозиченими у когось, а органічними для вчителя, виражати його індивідуальність» [39, с. 58].

Проблема невербальної комунікації у професійній діяльності педагога знайшла своє відображення у численних психолого - педагогічних розвідках. В останні роки дослідження педагогічного плану невербальної комунікації набуває нових прикметних особливостей - вивчення цього феномену стає системним і глибоким.

Різноманітні аспекти педагогічного спілкування висвітлюються у дослідженнях Ф. Бацевича, Н. Волкової, С. Гарькавець, О. Гражевської, К. Дмитренка, А. Зимульдінової, І. Зязюна, Ю. Косенко, О. Ставицької, О.

Семенов, Л. Філатової, І. Цимбалюк. На думку вчених, проблема невербальної комунікації є органічною складовою професійної майстерності сучасного вчителя, запорукою ефективної організації педагогічного процесу, оскільки, як відзначає О. Гражевська, «виступає підґрунтям оптимального педагогічного спілкування» [31, с.25].

Упровадження концепції «Нова українська школа» та утвердження компетентісної-діяльнісної парадигми потребує нового вчителя - майстра педагогічної дії, який вільно володіє як вербальними, так і невербальними засобами спілкування. І.В.Кожем'якіна, О.Семенов професійно-мовленнєву діяльність педагога визначають як «професійне спілкування з колегами та дітьми під час насамперед навчання мови і розвитку мислення, з використанням засобів українського розмовного і літературного мовлення у поєднанні з екстралінгвістичними засобами (мімікою, жестами, рухами, діями)» [69, с.17].

У контексті зазначеної тези, О. Будник, К. Фомін, аналізуючи зміст невербальної техніки вчителя, наголошують на тому, що уміння педагога користуватися прийомами невербальної комунікації «оптимізує систему впливу учителя на учнів, створює умови для сприятливої, творчої атмосфери спільної діяльності» [9, с.51].

Аналіз наукової літератури показав, що проблема невербальної комунікації як складової педагогічного спілкування розглядається у таких напрямках: суть невербального спілкування, його ефективність як засобу оптимізації соціальної та перцептивної сфери особистості (В. Казмиренко, С.Максименко, Т.Малкова); систематизація знакових систем і видів невербальної комунікації (О.Будник, К.Фомін, О.Ставицька); характеристика зон міжособистісної вербальної та невербальної комунікації (Л.Орбан-Лембрик, Н.Остапчук); психологічні особливості використання невербальних засобів спілкування (О.Ставицька, М.Філоненко, І.Цимбалюк); використання невербальних засобів спілкування у навчальному процесі (Е.Голівець, Н.Мотрюк, О.Карапетова, В.Мартиненко, К. Пономарьова, О. Ткачук, Г.

Чепурний); обґрунтування розвивальної функції засобів невербального спілкування, інноваційних технік міжособистісної співдії у педагогічній взаємодії (А.Ващенко, О.Вержиховська, Т.Надім'янова та ін.).

Отже, різні складові невербального мовлення були і є предметом дослідження різних областей науки: філософії, лінгвістики, мистецтвознавства, юриспруденції, медицини, психології, педагогіки. Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє говорити про певну динаміку в дослідженні проблеми невербальної комунікації та її обумовленість історичним контекстом (вивчення невербальних сигналів, їх кодування та декодування; окремі сигнали - сукупність сигналів, їх сприйняття у процесі комунікації, поведінки, професійної діяльності, невербальна комунікація як комплексний феномен тощо).

Вивчення історіографії феномену невербальної комунікації дає можливість виокремити такі основні напрямки в його дослідженні:

- теоретичні аспекти (становлення теоретичного дискурсу; наукові теорії, гіпотези, класифікації, методики);
- практичні аспекти (фізичні характеристики учасників невербальної комунікації, їх поведінка під час цього процесу; особливості у процесі педагогічної взаємодії, підвищення культури невербального спілкування);
- методичні аспекти (складова професійної майстерності; значення; удосконалення мови тіла, шляхи розвитку; специфіка використання в роботі сучасного вчителя).

Варто зазначити, що незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених проблемі невербальної комунікації, на нашу думку, недостатньо розробленими залишаються такі окремі аспекти, як узгодження психологічного й педагогічного підходів при вивченні означеної проблеми; конкретизація термінологічної системи; особливості продукування невербальних засобів спілкування у професійній діяльності педагога, а також питання оптимізації невербального спілкування у процесі навчання учнів молодшого шкільного віку.

1.2. Змістове наповнення ключових понять дослідження

Розгляд основних понять тієї чи іншої наукової проблеми відіграє важливу роль у процесі дослідження, адже інтерпретація й уточнення їх змісту потрібна для чіткого окреслення предметного поля пошуку.

У психолого-педагогічній літературі зустрічаємо дещо різні підходи до трактування таких ключових питань, як: спілкування і комунікація. Дуже часто ці поняття вживаються як тотожні. Однак, у новітніх дослідженнях комунікація визначається як один із компонентів спілкування, який носить інформаційно-змістовий характер, «змістовна сутність змістовної взаємодії, що характеризує структуру міжособистісних і ділових зв'язків між людьми, особливості обміну інформацією у людському спілкуванні» [42, 38]. Здатність людини до спілкування, встановлення контактів, соціальних зв'язків називають комунікабельністю.

Спілкування - це доволі складний і багатогранний процес, специфікою якого є те, що у цьому процесі індивідуальний світ однієї людини (риси характеру, особливості темпераменту, рівень освіченості, культури) розкривається для іншої. Це поняття є базовим для психолого-педагогічної науки, в енциклопедичній літературі трактується як «процес взаємодії між двома чи кількома особами, що полягає в обміні між ними інформацією пізнавального або емоційно-оцінного характеру» [45, с.34].

Дослідники виокремлюють три основні складові спілкування: комунікація - обмін інформацією шляхом використання знаків і символів; перцепція - створення й підтримка взаємозв'язків між суб'єктами спілкування; інтеракція - взаємодія із суб'єктом.

Спілкування застосовується у якості інструмента для обміну інформацією, досвідом навичками. Ступінь його ефективності, на думку дослідників, залежить від глибини задіяних емоцій.

У свою чергу комунікація також має три складові: когнітивна (ступінь обізнаності у даному контексті); емотивна (маніпулювання емоціями суб'єкта, своїм станом); конотативна (визначення поведінки суб'єкта). Окрім

цього суб'єкти процесу комунікації виконують певні функції, які між собою тісно пов'язані: інформаційно-комунікаційна (реалізація процесу обміну інформацією, її засвоєння); афективно-комунікативна (здійснення впливу на емоційну складову учасника спілкування); регулятивно - комунікативна (спрямованість діяльності учасників спілкування, контроль кожного суб'єкта).

За своїми виявами феномен спілкування є доволі багатограним, тож не дивно, що у науковому дискурсі побутують різні підходи до його трактування: ототожнення поняття спілкування і поняття комунікації в контексті інформаційного зв'язку (Л.Корнєва, С.Максименко), що дещо спрощує унікальність цього феномену; визначення спілкування як виду людської діяльності (Ф.Бацевич, Н.Гузій), що є правомірним, але також уповні не розкриває його зміст.

У контексті проблеми нашого дослідження варто уточнити й поняття педагогічного спілкування, яке складає основу ефективної діяльності педагога. За визначенням О.Будник, «педагогічним є професійне спілкування викладача з учнями на уроці чи поза ним (у процесі навчання та виховання), яке виконує певні педагогічні функції і спрямоване (якщо воно повноцінне та оптимальне) на психологічну оптимізацію навчальної діяльності та взаємин між педагогами та учнями, всередині учнівського колективу» [9, с.9]. Нам імпонує формулювання О.Корніяки, яка трактує педагогічне спілкування як сукупність засобів та методів, що забезпечують реалізацію цілей і завдань навчання й виховання і визначають характер взаємодії педагога з учнями. Ця взаємодія повинна бути конструктивною, що забезпечує діалоговий характер спілкування. Саме таке спілкування, на думку академіка Івана Зязюна збуджує емоційно-чуттєву активність учасників комунікаційного процесу та спрямує їх на творчу діяльність [46;39].

Невербальна складова спілкування дослідниками визначається як використання у процесі комунікації немовних засобів, тобто мови жестів.

Варто зазначити, що досить довго невербальну комунікацію порівняно із вербальною дослідники визначали як вторинну. Нині, особливо у психолого - педагогічній науці, їй надається вагома роль у процесі міжособистісної взаємодії, професійній діяльності педагога (роботи Ф.Бацевича, О.Будник, Н.Бутенко, І.Зязюна, О.Ставицької).

Різні автори пропонують різні визначення терміну невербальна комунікація: вираження відчуттів; трансляція емоцій, ідей і стосунків між людьми усіма способами, крім розмовної мови; поведінка людини, яка сигналізує про емоційні стани, характер взаємодії комунікуючих особистостей; комунікація, яка продукується іншими засобами, ніж слова (візуальний контакт, мова тіла, голосові підкази тощо).

У широкому значенні поняття невербальної комунікації визначається як комунікація без слів; мова жестів; різні рухи тіла, його частин та особливості голосу людини у процесі передачі нею вербального повідомлення. Узагальнюючи вищезазначене, констатуємо, що, під невербальною комунікацією розуміємо передачу немовних повідомлень від одного індивіду до іншого, а також їх інтерпретацію.

Порівнюючи поняття спілкування й комунікації підсумуємо те, що є для них спільним, а що - відмінним. Ще раз звернемося до змісту понять. Спілкування: процес встановлення і розвитку контактів між людьми, які породжується потребами сумісної діяльності, що включає в себе такі взаємопов'язані компоненти, як обмін певною інформацією та оптимізацію стратегії взаємодії спільним сприйняттям та спробами впливу один на одного. Комунікація: специфічний обмін інформацією, процес передачі інтелектуального й емоційного змісту.

Отже, подібності: співвіднесеність з процесами обміну й передачі інформації; зв'язок з мовою як засобом передачі інформації. Відмінності: спілкування - взаємодія між суб'єктами; комунікація - передача повідомлення від суб'єкта (той, хто відправляє інформацію) до об'єкта (той, хто отримує інформацію). Тобто, за твердженням Ю.Федоренка, спілкування

має на увазі обмін думками, поглядами, ідеями, це відносно легкий процес взаємодії між людьми. Комунікація, як частина спілкування, передбачає свідому, глибоку й цілеспрямовану взаємодію, вона завжди ситуативно обумовлена часом, місцем дії та характером взаємодії комуні кантів [83, с.63].

У процесі спілкування ми не тільки слухаємо свого співрозмовника, але й уважно дивимося на нього. Нам важливо зрозуміти істинність його висловлювань, оскільки слова не завжди відповідають змісту сказаного, ними легко маніпулювати. Тому окрім слів, нас цікавлять і невербальні (немовні сигнали) - погляд, вираз обличчя, поза, жести, міміка тощо. Саме вони є уточнюючими елементами мови, додатковими формами самовираження, дозволяють нам зрозуміти істинні почуття і справжні думки співрозмовника.

Невербальна комунікація, більш відома, як мова поз і жестів, включає в себе всі форми самовираження людини, які не опираються на слова. Дослідники вважають, що читання невербальних сигналів є важливою умовою ефективного спілкування. *(Детальніше про це див. у ДОДАТКУ А: Короткий словник термінів).*

Вагомість невербальних сигналів у комунікації обумовлюється декількома причинами: біля 70% інформації людина сприймає саме по візуальному каналу; невербальні сигнали дозволяють зрозуміти справжні почуття й думки співрозмовника; ставлення до співрозмовника часто формується під впливом першого враження, яке, як правило, є результатом впливу невербальних факторів - виразу обличчя, погляду, манери триматися, стилю одягу й т.п.

Особлива цінність невербальних сигналів полягає у тому, що вони спонтанні, несвідомі і, на відміну від слів, щирі.

Для того, аби відділити невербальну комунікацію від вербальної потрібно розглянути їх природу. Мова має знаковий характер, це певні символи, виражені у поняттях. Мову, як сигнальну систему, називають

знаковою системою, наприклад, переказ змісту книги, прохання про допомогу тощо. Іншу природу мають невербальні засоби комунікації, які є безпосередніми сигналами, побудованими за аналогією, наприклад, осудливий погляд, винувато похилена голова, опущені плечі й т.п.

Людина користується нині не лише двома видами сигналів, але й усвідомлює основні моменти свого сприйняття: чи звертати увагу переважно на знакові сигнали, тобто на мовлене слово, чи брати до уваги й аналогові сигнали, наприклад мову тіла.

Так як спілкування є процесом прямої взаємодії його учасників, то, відповідно, у цій взаємодії виявляються їх емоції; саме вони впливають на формування невербального акту обміну інформацією. Тож невербальні засоби комунікації не тільки підкріплюють, а й активізують, збільшують смисловий ефект словесного мовлення, а інколи, з урахуванням певних обставин, можуть і його змінювати.

За допомогою невербального мовлення ми підтверджуємо, пояснюємо чи спростовуємо інформацію, яка передається вербальним шляхом; свідомо чи несвідомо передаємо інформацію; висловлюємо свої емоції та почуття; регулюємо хід розмови; контролюємо інших і впливаємо на них; заповнюємо нестачу слів. Саме за допомогою невербаліки ми висловлюємо свої почуття: любові, ненависті, залежності, зневаги, поваги тощо. Тому невербальне спілкування вважають більш надійним, ніж вербальне.

Розглянемо ще одну важливу особливість невербальної комунікації та проблему, яка із нею пов'язана. Дослідники зазначають, що за своєю структурою вона є доволі складною, включаючи різні системи. До них відносять такі: рухи тіла; погляд; голос; простір і час у спілкуванні.

Проблема полягає в тому, що усі перелічені системи невербальної комунікації за своєю природою також мають власні знакові системи, кожен з яких можна розглядати як певний код. При переробці інформації у процесі комунікації вона кодується таким чином, аби система кодування й декодування була відома усім учасникам комунікативного процесу. При

вербальній комунікації ця проблема вирішується завдяки тому, що її учасники спілкуються однією мовою, тобто, у словесному вираженні, розумують один одного. Чого не скажеш про невербальну комунікацію, оскільки усі сигнали різних підсистем важко звести до єдиного коду.

Кодування трактується як «процес інтенціонального використання людиною невербальних засобів для досягнення мети комунікації, а декодування - як процес сприйняття, розуміння і осмислення людиною невербальної поведінки співрозмовника або групи людей у спілкуванні» [87, с.59].

На відміну від вербальної комунікації, яка відбувається у будь-якому часовому проміжку, невербальна чітко обмежена теперішнім часом, вона характеризується спонтанністю, у той час як вербальна чітко продумана.

Для продуктивної комунікації потрібне знання кодів усіх підсистем, у протилежному не буде досягнуто ефекту в уточненні й посиленні змісту повідомлення, що передається. Отже, у процесі комунікації важливим є не стільки об'єм інформації, яка транслюється відправником, скільки той, який отримує адресат. Мета комунікації - вплинути на поведінку отримувача повідомлення, але це можливе лише за умови передачі точного змісту цього повідомлення. Таким чином, завданням невербальних засобів комунікації є допомога у розкритті змістової частини інформації. А це стає можливим лише тоді, коли всі учасники комунікативного процесу розуміють коди, які використовуються. Цьому сприяє система, яка містить зрозумілі для всіх знаки, які фіксують і підтверджують той чи інший невербальний акт.

Загалом, говорячи про невербальну комунікацію та її специфіку, погодимося із думкою багатьох дослідників про те, що передача й прийняття невербальної інформації може здійснюватися як на свідомому, так і підсвідомому рівні. Важливим є те, що невербальна поведінка несе певну інформацію, незалежно від того усвідомлюється вона індивідом чи ні.

1.3. Типи та види невербальних комунікацій

Зарубіжні й вітчизняні дослідники проблеми невербальної комунікації у своїх працях наголошують на тому, що комунікативний процес можна вважати повним тільки за умови врахування його невербальних засобів. Саме вони увиразнюють ту чи іншу частину словесного повідомлення; передують тому, що передаватиметься за допомогою слів, заповнюють паузи, вказуючи на намір продовжити вербальне мовлення, можуть замінити слово чи фразу, а також сприяють порозумінню між мовцями, спрямовують і регулюють потік мовлення тощо.

Більшість невербальних форм і засобів спілкування є вродженими й дозволяють людині взаємодіяти з іншими, домагаючись взаєморозуміння на емоційному та поведінковому рівнях не тільки із собі подібними, але й з іншими живими істотами. Частина невербальної мови є універсальною (усі немовлята однаково плачуть чи сміються), інша частина, приміром, жести різняться у різних культурах.

Лева частка сигналів мови тіла - багатозначні. Більш точне їх визначення можливе лише за умови врахування таких чинників як: вибір слів, наголос, оточення, настрої, подразники й т.п.

Невербальні засоби комунікації виражаються в одязі, зачісці, міміці, позі, жестах, поставі, ході, у тих предметах, якими людина себе оточує, тобто в її уподобаннях. Усе це сприяє кращому розумінню внутрішнього стану співрозмовника, його настрою, почуттів і намірів.

Роль невербальних засобів комунікації полягає в наступному:

- допомагають визначити характер майбутнього спілкування й обрати вірний стиль взаємодії з партнером;
- уточнюють, доповнюють вербальну комунікацію, роблять її більш емоційною;
- економлять використання вербальних засобів (інколи один жест вартує цілого висловлювання);

- регулюють просторово-часові параметри спілкування (часто, наприклад, погляд, поза, жести співрозмовника показують готовність чи бажання завершити спілкування);
- допомагають зрозуміти справжній внутрішній стан співрозмовника;
- допомагають ідентифікувати партнера по спілкуванню (різниця в одязі, жестах представників різних культур);
- приховують справжній стан людини у разі коли вона вміє контролювати використання жестів, міміки, інтонації;
- показують статусно-рольові відносини (чоловічі-жіночі жести, специфіка рукостискань керівника й підлеглого тощо);
- сприяють психологічному розвантаженню;
- показують загальну психомоторну активність суб'єкта (у активних людей, як правило, більш багатий арсенал невербальних засобів та вища динаміка їх використання).

За загальними ознаками невербальні засоби комунікації поєднують у певні *групи*. У науковому дискурсі існують різні типології невербальних засобів комунікації, класифікації цих груп доволі різноманітні. Це обумовлене тим, що по невербальному каналу інформація транслюється у найрізноманітніших формах, які, на відміну від знакових, завжди багатозначні. Невербальні засоби продукуються і сприймаються різними чуттєвими системами: зір, слух, тактильні відчуття, нюх, смак.

Тож, наприклад, Ф.Бацевич ці засоби систематизував як акустичні, оптичні, тактильно-кінестетичні, ольфакторні, темпоральні [2]. Є.Голівець, Н.Мотрюк серед найбільш популярних комунікативних систем у спілкуванні сучасних людей виділяють оптичну й акустичну [29]. Ю.Косенко [48] пропонує класифікувати немовні компоненти комунікації у залежності від їх ролі в цьому процесі, зокрема: пошукові, тобто ті, що враховуються комунікантами при попередній орієнтації, у момент, який передує спілкуванню; сигнали, які використовуються для корекції усталеного спілкування; регулятори - сигнали, які підтверджують сприйняття

інформації слухачем, і сигнали, які йдуть від того, хто говорить і дає запит на увагу слухачів; модуляції спілкування, тобто реакції співрозмовників на зміни умов спілкування.

Узагальнюючи, пропоновані класифікації, на нашу думку, доцільно виокремити такі групи: оптокінетичні, паралінгвістичні, екстралінгвістичні, проксемічні, тактильні, ольфакторні.

Оптокінетичні засоби. На думку дослідників - це найбільш значима група в середовищі невербальної комунікації. Їх вивчає наука *кінесика* - сукупність поз, жестів і рухів, які доповнюють мовлення і роблять його більш виразним.

До цих засобів відносяться жести, міміка, пантоміміка, візуальний контакт, погляди, шкірні реакції (почервоніння чи збліднення), стереотипи моторики.

Жестикуляція - це система знакових рухів тіла людини, яка супроводжує чи заміняє вербальне спілкування. Вони збагачують наше спілкування яскравістю й емоційністю. Їх поділяють на чотири групи: загальноприйняті; емоційні; індивідуальні; ритуальні.

Міміка - виразні рухи м'язів обличчя (вираз обличчя) - радість, здивування, страх, туга, гнів, відраза, презирство. Буває двох типів: рефлекторна (невимушена) і довільна (свідома).

Загальновідомо, що ефективне спілкування неможливе без адекватної оцінки тих почуттів, які відчувають співрозмовники і які проявляються на обличчі. Така оцінка є необхідним зворотнім зв'язком при спілкуванні, вносячи корекцію у подальший плин взаємодії. Адекватне сприйняття і розуміння співрозмовника неможливе без урахування усіх невербальних показників реагування, а обличчя є найдоступнішим інформативним засобом доповнення й уточнення змістової сторони повідомлення.

Пантоміміка - сукупність виразних рухів обличчя, голови, кінцівок і тулуба, які супроводжують мовлення й емоції. Її достовірність засновується на тому, що більшість її проявів є спонтанними і не контролюються

свідомістю. Знання пантоміміки дозволяє зрозуміти більше, ніж каже співрозмовник.

Окулесика - візуальний контакт. За своєю специфікою погляд може бути діловим (фіксується у районі чола співрозмовника, що передбачає атмосферу ділового партнерства); соціальним (погляд концентрується у трикутнику між очима і ротом, що сприяє атмосфері невимушеного спілкування); інтимним (погляд спрямований нижче обличчя, до рівня грудей, що свідчить про велику зацікавленість у спілкуванні один з одним); погляд скоса (використовується для передачі цікавості, якщо супроводжується злегка піднятими бровами й усмішкою; ворожості чи підозрілості, якщо при цьому нахмурене чоло й опущені кутики губ).

Згідно новітніх досліджень, погляд виконує роль керуючого впливу, забезпечуючи зворотній зв'язок, транслюючи інформацію про поведінку співрозмовника і ступінь його включеності у комунікацію.

Паралінгвістичні засоби - вокальні особливості, що супроводжують молчення. До них відносяться: інтенсивність, тембр, інтонація, якість голосу, діапазон голосу, тональність голосу.

Паралінгвістика вивчає вокальні особливості мовлення (просодика).

Голос і тон як лінгвістичні й паралінгвістичні концепти з повним правом відносяться до групи факторів, що організують невербальну комунікацію: багато в чому визначають умови й характер плину комунікації, успішність у досягненні мети, фізичний і психічний стан учасників комунікації та стилістику їх поведінки у діалозі.

Гучність голосу є важливим акустичним засобом кодування невербальної інформації, наприклад, для туги характерна низька гучність голосу, а для гніву - посилена.

Ритм, плин мовлення - переривчасте мовлення часто вказує на хвилювання, нервово-психічну напругу; ритмічне говоріння асоціюється з виваженістю, добрим настроєм співрозмовника, багатством почуттів.

Висота й тональність голосу - носій інформації про вікові, статеві, індивідуально-особистісні особливості людини. Гнів як правило супроводжується збільшенням дзвінкості голосу, а страх робить його глухим, тьмяним, здавленим.

Тембр голосу відтіняє інформацію, впливає на її сприйняття (інформація краще засвоюється, коли подається приємним тоном голосу з оксамитовим тембром).

Інтонація - особливий спосіб вираження емоцій, ставлення мовця як до власних слів так і до співрозмовників. Вона може бути іронічною, владною, впевненою тощо.

Екстралінгвістичні (позамовні) засоби. До них прийнято відносити паузи, різні вкраплення в мову (сміх, плач, покашлювання, мугикання тощо)

Паузи вважаються одними із найяскравіших виражальних засобів, за допомогою них привертається увага до інформації, що проголошується. Бувають логічними (можливість поміркувати над наступною фразою) та організаційними (стимулюють мимовільну увагу співрозмовника, допомагають зосередитися, переключитися). Під час розмови паузи роблять для того, аби дати можливість партнеру висловитися; виграти час на роздуми; відреагувати на невербальні сигнали співрозмовника, який хоче щось сказати.

Темп мовлення - Люди говорять швидко, коли вони хвилюються чи хочуть у чомусь вас переконати. Повільне мовлення може свідчити про пригнічений стан, горе, втому або ж зарозумілість чи розважливість і незворушність.

Вкраплення в мову - сміх, плач, зітхання, покашлювання можуть розкрити емоційний стан, відношення до інших людей. Так, сміх розглядається як універсальний засіб для зняття напруги у спілкуванні. Відкритий і природний демонструє радість, задоволення, схвалення. Штучний, вимушений сміх може свідчити про певні маніпуляції, ведення певної гри, спрямованої на досягнення особистих цілей. Демонстративна

реакція може супроводжуватися уїдлигим, злорадним, іронічним чи цинічним сміхом.

Зітхання, покашлювання, стогін також є звуками, що говорять. Їх роль у спілкуванні зводиться перш за все до вираження певних станів - нетерплячості, незадоволеності, безвиході. Часте покашлювання може трактуватися як невпевненість у собі чи занепокоєність.

Проксемічні засоби. *Проксеміка* - просторове відношення, відстань між співрозмовниками. У науковій літературі проксеміку поділяють на такі типи, як: публічна, соціальна, персональна, особиста (інтимна). Відстань між співрозмовниками залежить від віку, статі, ступені знайомства між ними, а також від низки взаємостосунків типу любов-дружба-доброзичливість-недоброзичливість-ворогування. У спілкуванні обов'язково потрібно враховувати зони особистого простору: інтимна зона (контакт 45 см.); персональна зона (45 см. - 1,2 м.); соціальна зона (1,2-3,6 м.); публічна зона (від 3,6 м.).

Дослідники стверджують, що першою ознакою недостатньої впевненості у собі, підвищеній тривожності є бажання зберегти велику дистанцію. І навпаки, спокійна, впевнена у собі людина менше стурбована недоторканністю своїх кордонів. Людина напориста, агресивна схильна у буквальному сенсі до фізичного розширення своїх кордонів. Про ці наміри можуть свідчити витягнуті чи широко розставлені лікті, ноги, розгонисті жести, які зачіпають людей чи оточуючі предмети.

Про характер спілкування можна судити й за розміщенням людей за столом. наприклад, позиція, коли співрозмовники сидять по різних кутах столу говорить про небажання спілкуватися. Якщо спробувати змінити позицію, сісти ближче, інша людина може демонстративно встати й покинути приміщення. Позиція співробітництва, взаємодії проявляється у тому, що між учасниками розмови немає ніяких фізичних бар'єрів, вони сидять поруч, а спілкування носить довірливо-інтимний характер.

Порушення оптимальної дистанції спілкування сприймається партнерами негативно й вони намагаються її змінити. Такими чином, людина у різних ситуаціях спілкування активно змінює свій простір, встановлює оптимально відповідну відповідним об'єктивним і суб'єктивним змінним дистанцію взаємодії.

Тактильні засоби. Дотики, обійми, рукостискання, поплескування, прогладжування, ляпаси, удари. Усі тактильні види невербальної комунікації поділяють на професійні, любовні, дружні й ритуальні.

Фізичний контакт у вигляді дотиків, погладжувань, поцілунків, поплескувань є важливим засобом взаємодії між людьми. Через дотики людина висловлює найбільш сильні почуття - любов і ненависть. Психологічне приниження особистості відбувається через ляпас, болючі дотики тощо.

Поплескування по плечу чи спині загалом характерне для чоловіків. Тракується як прояв дружньої налаштованості, схвалення; демонструє чоловічу силу і готовність прийти на допомогу.

Одним із розповсюджених дотиків є рукостискання, яке також є своєрідною мовою тіла: коротке і в'яле може свідчити про байдужість; сильне є відмітною рисою активної чи агресивної людини; долоня на долоні співрозмовника свідчить про прагнення до домінування, спроба взяти ситуацію під контроль; долоня під долонею партнера - готовність до підкорення; долоня ребром вниз - позиція рівності між співрозмовниками.

Ольфакторні засоби невербальної комунікації відповідають за перцептивну сторону комунікації: приємні й неприємні запахи середовища у якому відбувається спілкування, природні й штучні запахи людини, запах їжі, косметики тощо. у міжособистісному спілкуванні вони відіграють доволі вагомому роль, оскільки впливають на загальне враження про співрозмовника.

Одним із невербальних засобів отримання інформації є і *зовнішній вигляд*, який віддзеркалює відмітні особливості певної соціальної групи, говорить про стабільні речі, такі як особистість комуніканта, його соціальний

статус, соціальну роль, робота. В одязі і в тому, як людина хоче виглядати, проявляється та роль, яку вона б хотіла відігравати у суспільстві, її внутрішня позиція. Виходячи із кольорової гами одягу та його фасону можна судити про почуття, а інколи й про спосіб життя людини.

Більш детальні характеристики невербальних засобів спілкування див. у *ДОДАТКУ Б: «Поширені жести та їх тлумачення».*

Отже невербальні сигнали активно сприяють комунікативному спілкуванню. За допомогою невербальної мови передається надзвичайно багато нюансів, які неможливо виразити вербально, вони підсилюють наше мовлення, допомагають якнайшвидшому сприйняттю тієї чи іншої інформації.

Висновки до розділу 1

Проблема спілкування у професійно-педагогічній діяльності належить до однієї з актуальних наукових проблем. На сторінках психолого-педагогічної літератури вона висвітлюється у різноманітних аспектах. Питання інтерпретації невербальних засобів міжособистісного спілкування має багатовікову історію. Ідеї знакових зовнішніх проявів мовлення людини беруть свій початок іще в античній філософії (Сократ, Аристотель, Плутарх).

Основні складові невербального мовлення людини є предметом вивчення таких наукових галузей, як філософія, соціологія, лінгвістика, мистецтвознавство, психологія, педагогіка та ін.. Однак, незважаючи на доволі довгу історію вивчення невербальних аспектів міжособистісного спілкування, означена проблема детально почала розроблятися, починаючи із 60-х років минулого століття, а поглиблено - лише в останні десятиліття.

Існує багато підходів до визначення терміну «невербальне спілкування». Нами проаналізовані визначення, запропоновані О.Будник, Н.Бутенко, О.Вержиховською, С.Гарькавець, Л.Кайдаловою, О.Карапетовою, Л.Корневою, Н.Остапчук, О.Ставицькою, Л.Харченко та ін.. та виявлено найбільш педагогічно доцільне.

Невербальна комунікація - це система знаків, що використовуються у процесі спілкування й від мовних відрізняються засобами та формою виявлення. Вербальні способи використовуються для передачі фактичної інформації, невербально ж передаються емоції й почуття співрозмовника.

Невербальне педагогічне спілкування - це частина комунікативної сторони спілкування педагога, яка включає фонаційні, кінетичні й проксемічні засоби спілкування з метою встановлення й розвитку взаємодії з учнями.

У педагогічній діяльності невербальне спілкування виступає як засіб вирішення навчальних завдань, як соціально-психологічне забезпечення виховного процесу і як спосіб організації взаємовідносин учителя й учнів, що забезпечує успішність навчання і виховання.

Аналіз наукової літератури показав, що до основних засобів невербального спілкування відносять такі компоненти: інтонація (одноманітна-монотонна, мінлива-рухлива); дикція (чітка, нерозбірлива); темп мови (повільний, помірний, швидкий); тембр голосу (чистий, глухий, дзвінкий, об'ємний); тембр мови (милозвучний, немилозвучний); міміка (статична, рухлива, виразна, невиразна); контакт очей (наявний, відсутній); жестикуляція (стримана, помірна, надлишкова); поза (скута, розслаблена, вільна).

Розглянувши різні наукові підходи до класифікації невербальних елементів (Н.Бутенко, А.Ващенко, І.Вовчук, Н.Волкова, С.Гарькавець та ін.), у нашому дослідженні ми вирішили опиратися на класифікацію, запропоновану Н.Волковою, згідно якої усе багатоманіття невербальних засобів спілкування розбивається на три групи: фонаційні, кінетичні та проксемічні.

До основних функцій невербальної комунікації відносять такі: підтвердження чи спростовування словесної інформації; трансляція інформації свідомо чи несвідомо; вираження емоцій та почуттів; заповнення браку слів.

Особливістю мови тіла є те, що її проявлення обумовлене імпульсами нашої підсвідомості, а відсутність можливості подробити ці імпульси дозволяє нам довіряти цій мові більше, ніж звичному мовленнєвому каналу спілкування.

Розуміння невербальних засобів у спілкуванні дозволяє більш точно визначити позицію нашого співрозмовника, адже, читаючи жести, ми здійснюємо зворотній зв'язок. Тобто, можна зрозуміти, як саме сприймається те, що ми говоримо: схвально чи вороже, відкритий співрозмовник, чи закритий.

Отже, невербальне мовлення дозволяє: висловити свої почуття зрозуміти почуття іншого; передати інформацію, коли інші засоби неможливі; зрозуміти щирість та істинність висловлювань людини.

РОЗДІЛ 2. ШЛЯХИ РОЗВИТКУ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

2.1. Значення невербальної комунікації у педагогічній діяльності вчителя сучасної початкової школи

Потреба в комунікації для людини є однією із фундаментальних, має першочергове значення у процесі виховання й навчання. Без неї неможливий процес передачі соціального досвіду від покоління до покоління.

Зауважимо, що прагнення зростаючої особистості наблизитися до внутрішнього світу іншого, бути почутою і зрозумілою іншими, у молодшому шкільному віці набуває особливої важливості.

Молодший шкільний вік пов'язаний з переходом дитини до систематичного шкільного навчання. Ведучою стає навчальна діяльність; починає складатися новий тип відносин з оточуючими людьми; молодші школярі легко збуджуються, не здатні до тривалої концентрації, емоційні [53, с.47]. Психологи зазначають, що молодший шкільний вік є сенситивним для: формування мотивів учіння, розвитку стійких пізнавальних потреб та інтересів; розвитку продуктивних прийомів і навичок навчальної роботи, уміння вчитися; розкриття індивідуальних особливостей і здібностей; розвитку навичок самоконтролю, самоорганізації та саморегуляції; становлення адекватної самооцінки, розвитку критичності по відношенню до себе й оточуючих; засвоєння соціальних норм, морального розвитку; розвиток навичок спілкування з однолітками, встановлення міцних дружніх контактів.

Як бачимо, молодший шкільний вік - це період позитивних змін і перетворень. Якщо у цьому віці дитина не відчує радості пізнання, не надбає уміння вчитися, не навчиться дружити, не знайде впевненості в собі, своїх здібностях і можливостях, у подальшому це зробити буде набагато складніше.

У цьому контексті особливої ваги набуває невербальний компонент спілкування. Адже саме невербальні засоби комунікації надають мовленню

емоційне забарвлення, насиченість, виступають як процесуальний елемент педагогічного впливу. Тож невербальна комунікація у педагогічній діяльності займає одне з чільних місць.

Педагогічне спілкування у найширшому розумінні трактується науковцями як спілкування вчителя (інформаційний, емоційний, регуляційний обмін) з учнем з метою активізувати процес розвитку останнього. Це багатоплановий процес організації, встановлення і розвитку комунікації, взаєморозуміння та взаємодії між педагогами й учнями, породжений цілями та змістом їх сумісної діяльності. За твердженням В.Кан-Калика, спілкування педагога з учнями - це «своєрідний канал педагогічного впливу на спілкування школярів, тобто педагог своїми діями, поведінкою як би створює еталон спілкування для вихованців» [77, с.93].

Досвід показує, що у системі звичної взаємодії спілкування протікає як би само собою, у той час у цілеспрямованій виховній діяльності воно стає спеціальною задачею. Вчитель повинен добре знати закони педагогічного спілкування, мати комунікативні здібності, володіти комунікативною культурою, тобто форми спілкування у цьому випадку отримують професійно-функціональне навантаження, професіоналізуються.

Дослідники наголошують на тому, що для оптимального педагогічного спілкування вчителю необхідні такі уміння як: уміння керувати своєю поведінкою; якісність уваги; уміння соціальної перцепції, тобто читання обличчя; уміння адекватно моделювати особистість учня, його внутрішній стан за зовнішніми ознаками; уміння мовного спілкування; уміння вербального й невербального контакту.

В основі професійної діяльності педагога лежить принцип взаємодії учителя й учня, оволодіння педагогічною майстерністю неможливе без комунікативних здібностей.

У науковій літературі комунікативні здібності трактується як комплекс індивідуальних особливостей людини, що сприяють побудові особистісного й ділового спілкування, взаємодії з людьми, розумінню інших, встановленню

й підтримці безконфліктного контакту. Комунікативні здібності стосуються не тільки отримання, переробки й трансляція певної інформації, вони обумовлюють активну взаємодію усіх учасників комунікативного процесу, адекватне сприйняття іншої людини [66; 83].

Отже, комунікативні здібності педагога забезпечують ефективність педагогічної діяльності, є сукупністю стійких рис особистості, які сприяють прийому, засвоєнню, використанню й трансляції інформації, яка спрямована на навчання й виховання.

Ті зміни, які нині відбуваються в освіті, висувають певні вимоги до вчителя сучасної школи, його професійно важливих якостей. Зокрема, це стосується і зростаючої ролі комунікативних здатностей педагога в організації навчально-виховного процесу. Вони створюють можливості для підвищення якості й ефективності професійної діяльності педагога, що, в свою чергу, гарантує результативність засвоєння не тільки знань, умінь і навичок, але й прогресивний розвиток особистості учнів. У Новій українській школі «учитель повинен на практиці забезпечити плідну співпрацю з учнями, батьками, громадськістю на засадах довіри, поваги, партнерства, бути готовим до впровадженням інновацій у шкільну практику, до конструктивного діалогу з усіма учасниками освітнього процесу. Майстерність вчителя значною мірою зумовлена його комунікативною компетентністю, здатністю до організації навчального діалогу» [58, с.4].

Взаємодія учителя й учня полягає перш за все в обміні інформацією пізнавального й афектно - оцінного характеру. Трансляція цієї інформації відбувається як вербальним шляхом, так і за допомогою різних засобів невербальної комунікації. Таким чином здійснюється інформаційна функція педагогічного спілкування.

Спілкування як діалог розгортається в умовах когнітивно складного відображення людьми один одного. Психологічно грамотне сприйняття вчителем учня допомагає встановити на цій основі взаємопорозуміння та ефективну взаємодію. У даному випадку, як зазначає Н. Волкова, мова йде

про «соціально-перцептивну функцію спілкування, про ті психологічні механізми, за допомогою яких сприймається і пізнається особистість учня» [26, с.41]. Вступаючи у взаємодію зі своїми учнями, учитель пропонує себе як партнера по спілкуванню. А це передбачає певну активність учителя, належну роботу над своїм іміджем, культурою мовлення, аби стати позитивним прикладом для вихованців. Здатність суб'єкта спілкування формувати про себе позитивне враження отримала назву самопрезентації.

Функція самопрезентації у педагогічному спілкуванні допомагає самовираженню як учителя, так і учня. В актах педагогічного спілкування відбувається презентація внутрішнього світу педагога. У тому випадку, коли вчитель з багатим внутрішнім світом грамотно демонструє його своїм учням, можна говорити про конгруентне самовираження. Тобто, про повну відповідність того, що вчитель пропонує за допомогою вербальних і невербальних засобів: узгодження змісту слів з тональністю голосу, рухами його тулуба, голови, напрямком погляду тощо; те, що він говорить має знаходитися у повній гармонії зі всіма органами чуттів, що виражають його внутрішній стан.

У педагогічному спілкуванні фактично постійно розгортається взаємодія характерів, особистості вчителя й учнів, взаємодія учнів, а також професійна взаємодія педагогів. Усе це знаходить своє відображення в інтерактивній функції педагогічного спілкування, тобто, в організації належної взаємодії між учителем і учнем, учителем і класом, учителем і батьками, учителем і його колегами по роботі; в обміні не тільки знаннями й ідеями, але й діями.

До однієї із основних функцій педагогічного спілкування відносять афектну функцію. Вона полягає в «емоційній стимуляції, розрядці, полегшенні, психологічному комфорті, контролі афекту (з лат. - настрій, хвилювання, пристрасть), його нейтралізації, корекції чи створенні соціально значимого ефектного відношення» [60, с.81].

Позитивно емоційне, комфортне спілкування створює умови для творчої сумісної діяльності, особливої соціальної установки на іншу людину, що

викликає почуття поваги, симпатії, подяки. У стані комфортного спілкування учитель і учень створюють певний загальний емоційно-психологічний простір, який сприяє соціалізації особистості школяра. Особливий аспект комунікативної взаємодії учителя й учня - смисловий вплив, у процесі якого зміст навчання починає сприйматися учнем як цінність.

Як уже зазначалося, вербальну комунікацію вважають основою педагогічної діяльності вчителя. Разом з тим, спілкуючись з учнями, педагог значну частину інформації про них (за різними джерелами - від 50 до 90 відсотків) отримує не стільки завдяки вербальній комунікації, скільки за допомогою жестів, міміки, пози, інтонації, погляду, манери слухати [57, с.201]. Уміння слухати вважають однією із важливих умов педагогічного спілкування. Воно дозволяє вловити тонкі зміни емоційного стану дитини, є першим кроком на шляху до встановлення контакту як з окремими учнями, класом, так і батьками. Вчителю потрібно вміти не тільки слухати, а й чути інтонацію вихованця, силу, тон голосу, швидкість мови. Це допоможе краще порозумітися з учнем, обрати правильну стратегію комунікації.

Мовчазне порозуміння робить спілкування більш значимим, змістовним, відкритим, указує на наявність особливого сигнального зв'язку між учителем і його учнями, ці сигнали підсилюють вербальну комунікацію. Педагог сигналізує учневі, який відповідає про те, що уважно його слухає і заохочує, чи, навпаки, не погоджується із сказаним такими способами, як доброзичлива усмішка чи кивання головою.

Надзвичайно виразними й дійовими є гучність голосу вчителя, його висота, тембр, інтонація. Звучання голосу вчителя створює певну атмосферу в класі, організує роботу, спрямовує діяльність учнів у певне ритмічне русло.

Учням трудно слухати пронизливі, високі голоси, голоси з металевим відтінком чи глухуваті й монотонні. Зашвидкий темп мовлення також впливає на сприйняття учнів, оскільки у цьому випадку вони не встигають вловити зміст сказаного. Переривчастий, нерівний темп мовлення заважає цілісності сприйняття, значно знижує ефективність роботи вчителя.

Педагогу надзвичайно важливо звертати увагу на те, що криється за словами учнів, таїться в тоні голосу, в паузах, міміці, жестах. Суттєву роль у встановленні контакту між вчителем та учнем також відіграє міміка, особливо у початковій школі. До речі, дуже часто вираз обличчя вчителя впливає на учнів більш сильно, ніж слова.

Нескінченна багатогранність мімічних порухів та їх поєднань дає вчителю можливість виразити свій емоційний стан і відношення до того чи іншого учня, його відповіді чи вчинку, тобто виразити цікавість, розуміння, підтримку, чи байдужість. Здивовано піднятих брів учителя може бути достатньо, аби учень зупинився, перестав робити те, що вчитель не схвалює. Усмішка, кивання головою, піднятий до губ палець - усе це важливі засоби взаємодії вчителя і класу в цілому.

Непорозуміння може виникнути, коли невербальні дії учителя суперечать тому, що він говорить. Учитель, який вербально проявляє зацікавленість до відповіді учня, однак своїми діями демонструє протилежне, навіть сам того не відаючи, може спровокувати конфліктну ситуацію, чого, зрозуміло, потрібно уникати.

Практика доводить, що учні віддають перевагу вчителям з доброзичливим виразом обличчя, високими рівнем зовнішньої емоційності. Вони прекрасно вловлюють різницю між серйозним обличчям і нарочито суворим. Тож учитель повинен удосконалювати свої мімічну техніку, долаючи розрив між своїм справжнім емоційним станом і фізичними діями, якими виражає свої почуття.

Дуже часто у педагогічній діяльності вчитель зберігає певне обличчя для певного учня. При цьому він може й не усвідомлювати, що насправді написано на його обличчі, але учні це відчувають дуже добре. Тож учитель повинен володіти своєю мімікою настільки, щоб змінити ситуацію на кращу: навчитися підбадьорювати того, кому важко, щоб він не відчув себе безнадійним і прагнув добиватися успіху.

Жести й міміка, підвищуючи емоційну значимість інформації, сприяють її кращому осягненню. Учні молодшого шкільного віку дуже добре прочитують обличчя вчителя, вгадуючи його відношення до них, настрої, емоції, тому воно повинно не тільки демонструвати, але й в окремих випадках приховувати почуття. Педагогу потрібно уважно вивчати можливості свого обличчя, уміння користуватися виразним поглядом. Погляд вчителя повинен бути звернений до учнів, створюючи візуальний контакт.

Чимало дослідників акцентують такі функції поглядів у педагогічному спілкуванні:

- інформаційний пошук (у процесі комунікаційної взаємодії той, хто говорить дивиться на того, хто слухає в кінці кожної репліки і в опорних пунктах всередині репліки, а слухач - на того, хто говорить для отримання інформації зворотного зв'язку);

- сповіщення про звільнення каналу зв'язку; намір сховати чи вип'ятити своє Я (одним подобається, коли на них дивляться, іншим - ні);

- встановлення і підтримка соціальної взаємодії (швидкі, короткі погляди, які дозволяють підтримати контакт);

- підтримка стабільного рівня психологічної близькості.

Можна говорити про вплив погляду вчителя у залежності від дистанції спілкування (близька - далека); про погляди, які негативно впливають на учня й заважають підтримувати контакт: презирливий, пильний, слизький, байдужий та ін.; позитивні погляди: лагідний, добрий, уважний, ласкавий і т.п.

Дослідники відзначають, що існує певний оптимальний ритм обміну поглядами з учнями на уроці, коли індивідуальний зоровий контакт чергується з охопленням поглядом усього класу, що створює своєрідне робоче коло уваги. Чергування, перемиканням погляду є важливим при вислуховуванні відповіді учня, адже уважний, доброзичливий погляд підтримує зворотній зв'язок.

Особливе місце у системі невербальної педагогічної комунікації займає система жестів. Жестикуляція вчителя для учнів є одним із індикаторів відношення до них. Характер жестів учителя з перших хвилин створює певний настрій на уроці. Так, якщо рухи вчителя поривчасті, нервові, грубі, то замість готовності до уроку виникає стан напруженого очікування неприємностей. Серед засобів організації уваги сучасні вчителі активно використовують вказівні, імітаційні жести, жести привернення уваги. Вони можуть ілюструвати розповідь вчителя, активізувати зорове сприйняття, пам'ять, наочно-образне мислення.

Нерідко жести вчителя стають зразком для наслідування. Особливо учні уважні до випадків невідповідного використання жестів, тих, які відволікають від виконання завдань на уроці. Тому до культури невербальної поведінки вчителя у цілому і до його жестикуляції потрібно висувати належні вимоги.

Учителю в педагогічній діяльності особливо важливо розуміти зв'язок між плином процесу навчання і розташуванням співрозмовників відносно один одного у просторі. Зменшення чи збільшення дистанції повинно бути вмотивованим для учнів, особливо молодшого шкільного віку. Педагог може використати просторову близькість для встановлення більш довірливих стосунків зі своїми вихованцями, однак надмірна, нав'язлива близькість сприймається як вторгнення в особисті кордони.

Спостерігаючи за роботою вчителя на уроці, можна помітити, що зона найбільш ефективного контакту - це перші дві-три парті. Інші учні знаходяться на публічній відстані від учителя. Не дивно, що діти, які уникають спілкування з вчителем, віддають перевагу останнім партам.

Часто буває так, що у системі взаємовідносин учителя і учнів дистанція стає певною межею, кордоном. Коли вчитель перетворює дистанційний показник у домінуючий педагогічного спілкування, то це може різко знизити творчий рівень сумісної праці педагога і вихованця. За умови, коли вчитель вільно переміщається в класі, то, змінюючи дистанцію, досягає проксемічної

різноманітності й рівності у спілкування з кожним учнем, що позитивно впливає на навчальний процес.

У роботі з учнями молодшого шкільного віку, особливо першокласниками, важливим є також використання дотиків (тактильна комунікація). З їх допомогою можна заспокоїти, підтримати дитину, привернути увагу, встановити контакт, висловити своє відношення. Динамічність вчителя під час уроку полегшує використання цього засобу невербального спілкування. Не перериваючи перебіг уроку, вчитель може повернути до роботи учня, що відволікся, доторкнувшись легенько до плеча, голівки чи руки; заспокоїти збудженого, відзначити вдалу відповідь.

Для учнів першого класу, особливо тих, які перебувають у стані стресу, підвищеної тривожності, гіперактивності рятівними можуть стати й обійми. Психологи радять легенько обняти дитину або ж дозволити їй обійняти вас. Зауважимо, що обійми сприяють виробленню окситоцину, гормону, який позитивно впливає на роботу імунної системи організму. Обійми, які тривають усього двадцять секунд, здатні покращити самопочуття, знизити тиск і стресові реакції організму.

В арсеналі сучасного вчителя є достатньо технічних засобів, методик навчання, які він широко використовує у своїй професійній діяльності. Однак мистецтво виховання включає й інші інструменти, серед яких особливе місце посідають невербальні засоби комунікації (міміка, жести, дистанція, візуальний контакт, інтонація, дотик та ін.). Саме вони є важливим засобом педагогічної взаємодії, узгоджуючи, урівноважуючи, оптимізуючи вербальну й невербальну сферу мовлення.

Володіння невербальними засобами спілкування, уміння їх гармонійно застосовувати, сприяє встановленню контакту з учасниками педагогічного процесу, забезпечує комфортне спілкування, взаємодію, взаєморозуміння. Знання культури невербальної комунікації необхідне для підвищення ефективності роботи, для встановлення добрих взаєностосунків між

учителем і учнями, між колегами по роботі, для належної професійної самореалізації, удосконалення педагогічного процесу.

Таким чином, виражена невербальна поведінка вчителя, уміле використання ним засобів невербальної комунікації у педагогічній діяльності є вагомим компонентом педагогічного спілкування, однією із складових педагогічної майстерності вчителя.

2.2. Особливості розуміння невербальних компонентів комунікації у педагогічному процесі сучасної початкової школи

Сучасна школа характеризується функціонально-рольовими відносинами учителів і учнів. Існуюче між ними спілкування - це в основному спілкування того, хто навчає, і того, хто навчається. Як уже зазначалося у попередніх параграфах, це спілкування не може існувати без невербальної комунікації, яка є процесуальним компонентом педагогічного впливу. Педагогічну майстерність вчителя можна виміряти й рівнем застосування у педагогічній діяльності невербальних засобів комунікації.

Невербальна комунікація є «віддзеркаленням несвідомої психічної діяльності, у набагато меншому ступені, ніж вербальна, контролюється свідомістю, що створює надзвичайно сприятливі потенційні можливості щодо її використання» [75, с.84].

Складним період для учнів молодшого шкільного віку є період адаптації до школи, нових вимог, шкільної системи у цілому. Тому роль невербальної комунікації набуває особливого значення при конструюванні педагогічно доцільних взаємостосунків. Важливою є поведінка й позиція вчителя, який повинен пам'ятати про неприпустимість тиску на учня, повчальності, зверхності, авторитарного тону. Учитель, який добре володіє технологією невербальної комунікації, може налагодити контакт як із учнями всього класу, так і з кожним окремо.

Дослідники проблеми невербальної комунікації, наголошують важливість таких комунікативних умінь: оцінка зв'язку зовнішньої поведінки

з внутрішнім світом людини; уміння розуміти пози, жести, міміку; уміння правильно оцінювати ситуацію спілкування - здатність спостерігати за обстановкою, вибирати найбільш інформативні її ознаки й звертати на них увагу. Інакше кажучи, одними із вагомих комунікативних умінь є уміння, пов'язані зі зверненням до невербального досвіду молодшого школяра: уміння своєчасно зосередити увагу на невербальному тексті, уміння вичленити найбільш інформативні невербальні знаки.

Залучення невербального досвіду молодшого школяра дозволяє вивести педагогічне спілкування на діалогічний рівень; саме таке спілкування дозволяє змінити відношення дитини до процесу навчання. Більше того, уміння вчителя трактувати й використовувати невербальні знаки дозволяє йому розширювати смислове поле у просторі спілкування з учнем.

Міміка, жестикуляція, інтонація молодшого школяра почасти більше скажуть про його внутрішній стан, наміри, мотиви. Спостереження кажуть про те, що, наприклад, першокласники, навіть за тієї умови, що володіють багатим словниковим запасом, більш повно й адекватно виявляють свій емоційний стан за допомогою невербальних засобів. *Див ДОДАТОК В1: Переклад емоцій мовою тіла.*

Коли ми працюємо з літературним твором, то бачимо також більш високий рівень володіння умінням визначати емоційний стан героя за ілюстрацією, тобто за ознаками, що сприймаються візуально, ніж з опису, який є у тексті.

Техніка невербальної педагогічної комунікації, на думку дослідників, має складатися із таких компонентів, як: стиль поведінки, навчання невербальних комунікативних умінь; оцінка емоційного стану педагога і вихованців; уміння справлятися зі стресами й навчання цього своїх учнів. формування позитивних міжособистісних відносин як з учнями так і між самими учнями; уміння стримувати почуття й емоції, керувати ними, допомога школярам у подоланні страхів, тривожності й невпевненості;

правильна постановка голосу, керування мімікою, жестами; стиль педагогічно спілкування - оптимальна манера поведінки.

Невербальні сигнали потрібно вміти не тільки читати, але й використовувати за призначенням. Володіючи невербалікою, учитель може успішно використовувати її засоби з метою регуляції й оцінки роботи учнів і тим самим зекономити час; створювати позитивний тонус спілкування, встановлювати і зберігати контакт; впливати на мовну активність учнів, сприяти запам'ятовуванню навчального матеріалу. Складаючи план-конспект уроку, учитель повинен спланувати і свою невербальну поведінку, бо вона таїть у собі потужну силу впливу на психіку вихованців, є гарним прикладом для наслідування.

Виразність зовнішності вчителя підсилює осанка, саме вона виражає внутрішню гідність особистості. сутулість, опущена голова, в'ялі руки свідчать про внутрішню слабкість людини, невпевненість у своїх силах, небажання працювати. Пряма ж хода, зібраність, підтягнутість вказують, незалежно від зросту вчителя, на його впевненість у своїх силах, знаннях. Рухи повинні бути стриманими, нерізкими, елегантними.

Дійовим засобом невербальної комунікації, над яким потрібно постійно працювати вчителю, свідомо розвивати, є візуальний контакт. Погляд повинен бути зверненим до дітей, потрібно уникати звертання до стін, кутів, стелі, прагнути тримати в полі зору весь клас. Не потрібно нести до учнів печать домашніх турбот і негараздів. У погляді, на обличчі потрібно показувати лише те, що стосується справи, сприяє здійсненню навчально-виховних завдань.

Вчителю важливо розуміти порухи й вираз очей своїх учнів, постійно вловлювати їх реакції на свій погляд: не відводить очі, відводить очі, дивиться вбік, вгору, вниз тощо. До сигналів зосередженості учня на навчальному матеріалі відносять такі: погляд фіксований, стійкий, шукає контакт з поглядом учителя.

Учнів відволікає шкідлива звичка крутити в руках сторонні предмети, роздратування викликає несвідоме почісування голови, потирання носа, смикання за вухо. Жести вчителя повинні бути органічними й стриманими, підсилювати основну думку чи почуття. Жестикуляція повинна бути без різких широких помахів і гострих кутів, краще робити круглі жести. Стримана жестикуляція краща, ніж надмірна.

Спостереження свідчать, що у молодших школярів багата жестикуляція. У розмові при аргументації вони схильні використовувати підсилювальні комунікативні жести (жести вітання, прощання, привертання уваги, питальні жести тощо). Часто в мовленні учнів зустрічаються й негативні жести - розсіяність, незадоволеність, страх, невдоволення, переляк: потирання носа; обмацування підборіддя; накручування на палець волосся; щипання обличчя; смикання гудзика, манжет; заламування рук, маніпуляції з окулярами тощо.

У невербальній комунікації вагомого значення також набуває зовнішній вигляд вчителя. Не можна вимагати від учнів акуратності й охайності, якщо вчитель приходить на роботу в пом'ятому костюмі, розтріпаним волоссям чи нечищеними черевиками. Хитромудра зачіска, химерний фасон чи колір плаття, постійна зміна кольору волосся, надмірна косметика відволікають увагу учнів.

Для вчителя однаково важливими є виразність своєї міміки й уміння декодування, розшифровки міміки учня-співрозмовника. Міміка досвідченого вчителя природна й виразна, забезпечує довірливий контакт з учнями, віддзеркалює інтерес до предмету, передає емоційний та змістовний підтекст мовних повідомлень, слугує регулятором процесу педагогічної комунікації.

Спостерігаючи за мімікою учнів допомагають вчителю отримати інформацію про їх емоційний стан у даний момент, темперамент, стан здоров'я, зацікавленості тощо.

Відомо, що дуже рухлива міміка свідчить про дитину легко збудливу, залежну від зовнішніх подразників; малорухома міміка вказує на стабільність душевних процесів, асоціюється зі спокоєм, постійністю, надійністю, поміркованістю. Монотонність, рідка зміна мімічних картин вказує на слабку імпульсивність дитини, тугу, нудьгу, байдужість.

Учитель повинен уміти прочитувати протягом уроку конкретні мімічні картини, які допомагають йому контролювати рівень сприйняття учнями навчального матеріалу, їх відношення до роботи.

Так, погляд скоса, знизу говорить про надмірну обережність і скромність; бігаючий - ознака невпевненості, розгубленості, стандартна психологічна реакція на дискомфорт і незручні питання; підняті брови, широко відкриті очі, опущені вниз кутики губ, напіввідкритий рот свідчать про здивування; опущені вниз брови, примружені очі, зімкнуті губи, стиснуті зуби свідчать про гнів; спокійні очі, підняті кутики губ асоціюються з радістю, щастям.

Використання досвіду невербальної комунікації в навчанні учнів молодшого шкільного віку є важливим прийомом координації уваги на уроці, а невербальні засоби, якими користується вчитель, часто ефективно виконують функцію наочності. Отже, звернення до невербального досвіду учня - дійовий засіб оптимізації педагогічної взаємодії.

Зауважимо, що невиразна невербаліка вчителя породжує напругу, непорозуміння у взаємодії педагога і вихованців, тож для оптимізації педагогічного спілкування потрібна виразна поведінка вчителя, наповнена невербальними знаками, адекватними тій чи іншій ситуації, а для розширення спільного для суб'єктів смислового поля необхідне цілеспрямоване навчання учнів декодуванню невербальних знаків.

Важливу роль у формуванні невербальної мови відіграє приклад вчителя, оскільки для зростаючої особистості він є беззаперечним авторитетом, а багато в чому і об'єктом для наслідування. Наслідування вчителя - один із способів розширення невербального досвіду молодшого

школяра. Досвідчений вчитель, знаючи цю дитячу особливість, здатен вплинути на рівень емоційної виразності дитини, значно збагативши її засобами власної невербальної мови. Некомпетентний педагог, той, хто засмічує свою поведінку лишніми жестами й мімічними порухами, не слідкує за своєю інтонацією, більше того, навмисно включає у власний арсенал виховних засобів жести відстороненості, неприйняття, байдужу інтонацію, злий погляд тощо породжує комунікативні бар'єри між суб'єктами навчання.

Аналіз психолого - педагогічної літератури, спостереження у період проходження педагогічної практики, власний педагогічний досвід дозволяє зробити висновок про те, що найбільш плідно збагачення невербального досвіду може здійснюватися у контексті уроку літературного читання (прийом драматизації, театралізації, читання по ролях тощо).

В основу реалізації програми, спрямованої на розширення невербального досвіду, має бути покладена робота з творами різних жанрів: усна народна творчість, казки, вірші, уривки з оповідань. Зміна форм драматизації здійснюється від найбільш простої форми до розгорнутої (аналіз ілюстрації, читання за ролями, олюднення картин тощо). У цьому процесі особливої ваги набуває чіткість завдань, які ставляться перед учнем, наприклад, завдання: запам'ятай вірш, прочитай його красиво, правильно, передай за допомогою виразу обличчя і жестів емоційний стан героїв, стимулює учня не тільки запам'ятати текст твору, але й добитися, щоб він звучав гарно й виразно, з відповідним тоном, модуляціями, голосу, паузами, інтонацією, емоційним забарвленням, виконуючи різні ролі (поета, героя твору).

Добре зарекомендували себе у процесі навчання молодших школярів невербальному спілкуванню різноманітні ігри, наприклад, розмова через дзеркало, почуття без слів; вгадай настрій; покажи емоцію; ти - герой казки, зобрази його голос, манери; покажи, як радіє зайчик, коли взимку знайшов смачну морквинку й т.п..

Аби учні молодшого шкільного віку краще засвоювали різні невербальні засоби комунікації, доцільно на уроках виконувати з ними різні вправи, наприклад: вислови прохання, здивування, радість, негативне відношення й т.п.

Певний настрій, позитивну атмосферу в класі з перших хвилин уроку створює характер жестів учителя. Досвідчені вчителі знають це і використовують у своїй професійній діяльності. Коли рухи педагога нервові й поривчасті, то замість готовності до уроку, зосередженості, учні впадають у стан тривожності, напруженого очікування якихось неприємностей.

Спільна діяльність учителя й учнів передбачає обов'язковий зворотній зв'язок; саме за допомогою жесту відбувається його включення: кивок головою, жести оцінки, схвалення, підтримки вихованця. Тобто, без розуміння жесту не може бути адекватним оцінювання вчителем стану учня, його ставлення до своїх однолітків, учителя тощо.

Для того, аби полегшити свою роботу, учитель має вміти добре спілкуватися зі своїми учнями мовою тіла, брати до уваги кожен жест, погляд, кожен рух учня. У свою чергу, педагог повинен строго контролювати свою невербальну поведінку, уникати поз закритого типу, надмірної жестикуляції, обирати оптимальний ритм обміну поглядами на уроці: індивідуальний зоровий контакт чергується із охопленням очима всього класу, що створює робоче коло уваги.. Чергування перемикання погляду виживе й при вислуховуванні відповіді учня, адже час від часу поглядаючи на дитину, дає їй зрозуміти, що чує відповідь; дивлячись на клас, учитель приковує увагу інших до того, хто відповідає. Уважний, доброзичливий погляд, коли вчитель слухає відповідь учня, дозволяє підтримувати зворотний зв'язок.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє виокремити такі стратегії навчання невербальному спілкуванню у педагогічному процесі сучасної початкової школи: наслідування, відтворення учнями зрізків невербального спілкування (як правило, несвідоме, стихійне); формальне

навчання, у межах якого передбачається використання рекомендацій, корегування неправильної невербальної поведінки молодших школярів; поглиблене навчання, що передбачає реалізацію принципу свідомості (роз'яснення, поради, вказівки, заборони).

До прийомів навчання невербальному спілкуванню молодших школярів відносять такі : аналіз невербальних засобів спілкування персонажів ілюстрацій, літературних творів, творів усної народної творчості; спостереження над невербальною поведінкою однокласників; обговорення значення невербальних засобів спілкування; включення невербальних засобів спілкування у власний підготовлений виступ; обговорення відповідності невербальних засобів спілкування мовленнєвій ситуації; використання активних методів навчання (драматизація, театралізація, інсценізація тощо); моделювання; конкурси, тренінги.

Віковим особливостям молодших школярів відповідає використання ігрових технологій. наприклад, гра Театр-експромт передбачає розігрування сценок; гра Пантоміма передбачає постановку німих картин; у грі Передай іншому діти вчаться передавати інформацію за допомогою міміки, жестів, пози.

Засвоєння невербальних засобів спілкування на уроках навчання грамоти можливе за умови наявності у підручниках необхідного дидактичного потенціалу. По-перше, це наявність різноманітного ілюстративного матеріалу (предметних і сюжетних малюнків,серій сюжетних малюнків). Так, по серії сюжетних ілюстрацій до казки Лисичка і журавель можна провести бесіду щодо вияву емоційного стану героїв, звернути увагу на їх міміку, жести, встановити зв'язок між мімікою, жестами, позою персонажу ілюстрації та його станом. По-друге, текстовий матеріал підручників для сучасної початкової школи дозволяє привернути увагу учнів до невербальних засобів спілкування у процесу аналізу змісту текстів, вивчення напам'ять, драматизації, постановки німих картин. Наприклад, читання віршів дозволяє звернутися до інтонації як важливого

невербального засобу спілкування. По-третє, використання спеціальних тем і завдань, які присвячені невербальному спілкуванню, забезпечує поглиблене вивчення невербаліки (Про що говорить синичка? Спілкування без слів, як зрозуміти свого котика, песика? та ін..). Так, включення до підручників «Літературне читання» відповідних творчих завдань забезпечує активізацію вивчення молодшими школярами невербальних засобів спілкування, їх залучення до участі в інсценізаціях, театралізованих діях [54].

Важливим аспектом педагогічної діяльності вчителя сучасної початкової школи є робота над розвитком в учнів розуміння невербальних сигналів комунікації. Уміння користуватися ними, правильно їх інтерпретувати сприяє формуванню культури спілкування. Невербальний компонент спілкування відіграє вагомую роль у процесі взаємодії учителя й учня, оптимізує увесь навчально-виховний процес.

2.3. Удосконалення педагогічної техніки вчителя як чинник навичок розвитку невербальних засобів комунікації

Одним із компонентів професійної готовності вчителя є педагогічна техніка - сукупність таких умінь і навичок, які дозволяють йому результативно використовувати свої психічні, фізичні, особистісні якості для ефективного вирішення педагогічних завдань [62, с.258]. У зміст педагогічної техніки входять мовленнєві уміння, уміння невербальної комунікації, психосаморегуляція, акторські уміння, специфічні уміння професійно-педагогічного спілкування.

Динаміка педагогічного спілкування і невербальної комунікації як його складової частини залежить від розвитку знань, умінь, навичок педагога у цій сфері. Невербальні засоби спілкування підсилюють вербальне мовлення, допомагають учителю створити певну атмосферу в класі. Жести, міміка, погляд, поза вчителя дуже часто є більш виразними й дійовими, ніж слова.

Як уже зазначалося, педагогічне спілкування передбачає наявність певних умінь педагога: правильно й оперативно орієнтуватися в динамічній

атмосфері уроку; правильно здійснювати мовний вплив; швидко знаходити комунікативні засоби, які відповідають індивідуальним особливостям учня. (Див ДОДАТОК В.4: *Методика експертної оцінки невербальної комунікації*).

А.Маслоу відносив потребу в спілкуванні, любові, визнанні до первинних людських потреб. Тож потребу в емоційній підтримці, особистому самоствердженні відчувають не тільки учні, учителю також необхідна підтримка його вихованців, наочне визнання його авторитету. Показником успішного спілкування учителя й учнів на уроці є позитивний морально-психологічний клімат у класі, атмосфера творчості й співробітництва.

Одним із найбільш вивчених компонентів невербальної комунікації вважається міміка. Тому таким важливим для вчителя є як здатність правильного розуміння виразу обличчя свого учня, так і вміння правильно виразити свій емоційний стан. (Див. ДОДАТОК В2: *Міні-тест: Чи розумію я мову жестів?*)

Багатоманітність мімічних рухів та їх поєднань дає можливість педагогу виразити свій емоційний стан та відношення до певного учня, його відповіді чи вчинку, виразити інтерес, розуміння, співчуття, байдужість та ін.. Психологічні дослідження кажуть, що учням подобаються учителі з доброзичливим виразом обличчя, їм імпонують люди з високим рівнем емоційності. Діти прекрасно вловлюють різницю між серйозним обличчям (серйозність того, що відбувається) і навмисно строгим. Доброзичливе обличчя налаштовує до активної взаємодії, холодне, суворе - насторожує.

Одним із шляхів удосконалення педагогічної майстерності вчителя є подолання розриву між емоційним станом педагога і його фізичними діями, якими він висловлює свої почуття. Дуже часто вчитель має певне лице для певного учня. При цьому він часто не усвідомлює, що написано на його обличчі, а учень відчуває дуже добре. Вчитель повинен володіти своєю поведінкою настільки, аби змінювати ситуацію на краще: навчитись підбадьорювати невстигаючого учня, вселяти у нього впевненість, бажання

досягти успіху. Тут допоможе усмішка. Учитель має розуміти, що глузлива, поблажлива емоційна експресія відштовхує дітей. І, навпаки, відкрита, щира, сердечна усмішка - приваблює, налаштовує на співпрацю.

Не менш важливим компонентом педагогічного впливу є візуальна взаємодія. Згідно із новітніми дослідженнями, погляд виконує роль керуючого впливу, забезпечуючи зворотній зв'язок у поведінці комуніканта та ступеня його залученості до спілкування. Як уже зазначалося, погляд виконує сигнальну функцію в обміні репліками й регулюванні дистанції між співрозмовниками.

Загальновідомо, що кожна дитина потребує візуального контакту з учителем, його уваги, зацікавленого погляду. У педагогічному спілкуванні важливо уникати поглядів, які можуть справляти неприємне враження на дитину й заважати підтримці контакту: надмірно пильний, осудливий, слизький, байдужий тощо; погляд, який триває понад десять секунд, викликає у співрозмовника дискомфорт. Щодо оптимального обміну поглядами на уроці, то у такому варіанті індивідуальний зоровий контакт повинен чергуватися з охопленням поглядом учнів усього класу, що створює так зване робоче коло уваги. Перемикання погляду важливе при слуханні відповіді учня, адже, дивлячись на учня, учитель дає зрозуміти, що уважно слухає його, а перемикаючись на клас, повертає увагу всіх до відповіді. Уважний, доброзичливий погляд при слуханні відповіді на запитання дозволяє підтримувати гарний зворотній зв'язок.

Учителю вкрай важливо знати також зв'язок між плином процесу спілкування і розташуванням співрозмовників один до одного у просторі. Зменшення чи збільшення дистанції має бути мотивованим для учнів. Вчитель може використовувати просторову близькість для встановлення більш тісних, довірливих контактів з учнями, але обережно, бо інколи надмірне скорочення дистанції сприймається неоднозначно.

Спостерігаючи за роботою вчителя на уроці, можна помітити, що зона найбільш ефективного контакту - це перші дві-три партії. Інші учні

перебувають на певній відстані від учителя. Не випадково, учні, які не бажають спілкуватися з педагогом, надають перевагу останнім партам. У разі, коли вчитель невимушено ходить по класу, змінюючи дистанцію, він досягає проксемічного розмаїття і рівності спілкування з кожним учнем. *(Див ДОДАТОК В 6: Поради щодо невербального спілкування вчителя з учнями на уроці).*

У роботі з учнями молодшого шкільного віку важливою є також тактильна комунікація. За допомогою дотику можна привернути увагу, встановити контакт, висловити своє ставлення до вихованця. Вільне пересування учителя по класі на уроці полегшує використання цього прийому. Не перериваючи уроку, він може повернути до роботи учня, що відволікся, легенько торкнувшись його руки чи плеча; заспокоїти, зняти напругу, підтримати, підбадьорити, відзначити вдалий напрямок роботи тощо. Неприпустимі дотики сили, болю, зневаги; учитель має використовувати ті дотики, які сприяють контакту - м'які, лагідні, спокійні.

Щодо жестикуляції, то при виборі жестів, учителю потрібно враховувати їх структурні особливості; амплітуду жестів, різницю їх діапазону в цьому відношенні; спрямованість рухів; динамізм, відносну статичність і досконалість рухів. Проблема оптимального жестикулювання вчителя передбачає пошук і реалізацію можливих шляхів його досягнення. Перше - це розширення знань про жести, жестикуляцію та їх оптимальне використання у педагогічному процесі шляхом ознайомлення з відповідною літературою. У результаті чого учитель оволодіє знаннями про систему жестів, їх роль і функції та можливості в міжособистісному спілкуванні; про роль і функції жесту як компонента педагогічної техніки, специфіку використання окремих жестів у педагогічному спілкуванні на уроці, про вплив жесту педагога на результати навчальної діяльності; про особливості жестикуляції та її застосування вчителями з високим рівнем педагогічної майстерності. Другий шлях досягнення оптимальної жестикуляції - практична робота вчителя по вивченню й вдосконаленню власної

жестикуляції. (Див. ДОДАТОК В 5: Питання для самооцінки жестикуляції для мімічних виразів учителя на уроці).

Усвідомленню впливу емоційних станів учителя на взаємостосунки з учнями, на їх емоційний стан; пізнанню дотиків, особливостей своїх експресивно-виразних рухів, їх впливу на оточуючих, розширенню діапазону їх використання, розвитку спостережливості до невербальних проявів емоційних станів посприє виконання вправ: Вплив емоцій учителя на стан учнів; Мої емоції в школі; Експресивно-виразні рухи: міміка, погляд, пантоміміка, хода; Динамічні дотики та ін..

Так, виконання вправи «Інтонація» допоможе краще пізнати особливості свого мовлення, його ритміко - інтонаційних сторін (інтонації, висоти, гучності голосового тону, тембру голосу, сили наголосу), їх впливу на інших людей, розширення діапазону їх використання. Кожному учаснику тренінгу дається список емоційних станів, аби не відволікатися і сконцентруватися на виконанні завдання, список складається із 4-5-ти емоцій, бажано, аби у кожного учасника пари була своя послідовність емоційних станів. Учасники діляться на пари, сідають спиною один до одного і кожен по черзі повторює одну й ту ж фразу, наприклад: Я рада бачити вас у школі, або ж: Скільки можна чекати й т.п., намагаючись за допомогою інтонації та інших ритміко-інтонаційних сторін мовлення передати емоційний свій стан. Ваш партнер повинен визначити, який емоційний стан демонструвався. Після виконання завдання в парах учасники в колі розповідають про свої відчуття, діляться враженнями, обговорюють труднощі, які виникли.

Усвідомленню необхідності врахування дистанції у взаємовідносинах з іншими, розвитку спостережливості до їх експресивних проявів посприє вправа Дистанція. За бажанням, будь-який учасник стає у центр кола й закриває очі. Інші учасники стають на відстань, яка є для них комфортною. Коли усі зайняли свої позиції, учасник, що стоїть у колі за командою відкриває очі. Ведучий тренінгу пропонує йому звернути увагу на свої відчуття: можливо хтось стоїть занадто далеко, хотілося б, аби він підійшов

поближче, а хтось, навпаки, порушив інтимну просторову зону. Цьому учаснику пропонується розташувати інших відносно свого положення так, як йому хочеться. Вправа завершується обговоренням у колі.

Розвинути навички передачі інформації, почуттів за допомогою тактильних засобів допоможе вправа Розмова руками. Для її виконання створюється дві групи учасників. Перша група утворює внутрішнє коло, друга - зовнішнє. Учасники внутрішнього стають обличчям до зовнішнього і закривають очі. Учасники внутрішнього кола зміщуються на три учасника за годинниковою стрілкою. Нікому з учасників не дозволяється розмовляти. 1 етап - візьміть руки людини, яка стоїть перед вами і своїми руками повідомте їй, що дуже раді вашій зустрічі; відпустіть руки і за годинниковою стрілкою перейдіть до наступного учасника; 2 етап - за допомогою рук поміряйтеся силою з учасником; перейдіть до наступного; 3 етап - тільки руками пожалійте руки учасника; перейдіть до наступного; 4 етап - попрощайтеся з руками наступного учасника. Учасники зовнішнього кола сідають групою; учасникам внутрішнього кола дозволяється відкрити очі й також сісти з групою. Обговорення: учасникам внутрішнього кола розповісти, яка дія була для них найбільш приємною (тривожною, неприємною, образливою) і по руках знайти учасника зовнішнього кола, який здійснював розмову руками.

Учитель, який на належному рівні володіє усім розмаїттям невербальних засобів спілкування, може й повинен надавати консультативну допомогу батькам своїх учнів. (Див. ДОДАТОК В 7: *Невербальне спілкування: поради батькам*).

Проблема оптимального застосування вчителем у педагогічному спілкуванні невербаліки передбачає пошук і реалізацію можливих шляхів і методів його досягнення. До них відноситься:

- розширення знань про невербальну комунікацію та їх оптимальне використання у педагогічному процесі шляхом ознайомлення з науковою та популярною літературою;

- практична робота по вивченню й вдосконаленню невербальних засобів спілкування: постійний контроль з використання зйомок телефоном чи відеокамерою, які фіксують комунікативну поведінку вчителя протягом уроку; спостереження колег і їх оцінка;

- попереднє продумування невербальної поведінки на уроці;

- удосконалення педагогічної техніки вчителя;

- підвищення кваліфікації, виконання спеціальних вправ, участь у тренінгах з розвитку невербальної комунікації та її декодування.

Отже, якщо вчитель володітиме невербалікою, то завжди висловлюватиме те, чого хоче. Його розумітимуть учні, їх батьки, колеги по роботі. При встановленні контакту з дитиною, вчитель у першу чергу має враховувати її особистісні характеристики. Особливість тієї чи іншої репрезентативної системи (канали сприйняття інформації) учня й учителя є одним із домінуючих компонентів під час вибору методу невербального впливу та взаємодії.

З професійної точки зору, вчителю необхідно володіти усіма видами налагодження особистого контакту, оскільки серед учнів одного класу обов'язково будуть і візували, й аудіали, й кінестетики. З кожним із них педагог повинен знайти спільну мову, аби учень міг відкритися й працювати у комфортній для нього системі координат.

Кожна репрезентативна система має свою власну мову. Якщо вчитель здатен розуміти й говорити з учнями, використовуючи мову вподобаної ними репрезентативної системи, то він відкриває шлях до довіри, взаєморозуміння, співпраці, що надзвичайно важливо у педагогічному процесі сучасної початкової школи з огляду на реформу НУШ.

Висновки до розділу 2

Компетентність педагога у спілкуванні полягає у його здатності реалізовувати функції впливу, організації й передачі інформації, у здатності успішно вирішувати комунікативні задачі професійного плану.

Система невербальної комунікації займає вагоме місце у загальній структурі спілкування, адже невербальні засоби є суттєвим доповненням мовної комунікації, роблячи цей процес більш відкритими, адже загальновідомо, що до 90% різноманітної інформації, в основному емоційного характеру, передається саме за допомогою немовних засобів. Невербальні засоби спілкування потрібні для того, аби регулювати процес спілкування, створювати психологічний клімат між партнерами, підсилювати емоції та тлумачення тієї чи іншої ситуації.

Знаючи усі тонкощі прийомів невербальної комунікації, учитель не тільки зможе уникати маніпуляцій, але й зможе сам легко навчитися керувати своїми вихованцями. Знання основних елементів невербальної комунікації сприяє поглибленому розумінню внутрішнього світу не лише своїх учнів, а й власного. Спілкуючись з учнями, учитель значну частину інформації, яка стосується їх емоційного стану, намірів, відношення до чого-небудь отримує не лише зі слів своїх вихованців, а й з інтонації, пози, жестів, міміки, погляду, манери слухати.

Загальноприйнятним є те, що взаємозв'язок учителя зі своїми учнями через невербальне спілкування відбувається за такими каналами як: міміка, дотик, жести, дистанція спілкування, візуальна взаємодія, інтонація тощо. Використання на уроках прийомів і методів невербального спілкування допомагає не лише глибокому засвоєнню учнями навчального матеріалу, активізації уваги, але й розвитку їх комунікативних можливостей, унаслідок чого вони стають більш відкритим для міжособистісних контактів.

Тож підвищення виразності мовлення молодших школярів за допомогою невербаліки можливе за таких педагогічних умов: звернення до невербального досвіду учня; формування уміння читати пози, жести, міміку,

уміння правильно оцінювати ситуацію спілкування; опора на особистий приклад вчителя; усвідомлення молодшими школярами значення невербальних засобів комунікації для підсилення вербального мовлення, використання різноманітних методів і прийомів (створення ситуації успіху, драматизація, нетрадиційні форми роботи тощо).

Для того, аби оптимізувати свою роботу, вчитель повинен добре знати специфіку немовних засобів комунікації, уміти організовувати процес педагогічного спілкування на достатньому невербальному рівні, брати до уваги не тільки власне вербальну мову своїх вихованців, але й невербальні способи її вираження, розуміти кожен їхній порух, позу, жести, міміку тощо.

Знання особливостей невербального мовлення, жестово-мімічних засобів виразності, їх розуміння, уміння декодувати допомагає учителю краще пізнати внутрішній світ іншої людини, її психічний, емоційний стан, істинне ставлення до співрозмовника, домогтися більшої взаємодії з класом, а значить й більшої продуктивності праці, отримання бажаного результату.

Професійне спілкування вчителя є провідною характеристикою його фахової діяльності. Тож знання й досконале володіння елементами невербальної комунікації, які є однією із складових педагогічного спілкування, сприяє поліпшенню процесу комунікації та взаєморозумінню між учителем та його вихованцями. Аналіз психолого-педагогічної літератури до шляхів розвитку невербальних засобів комунікації вчителя сучасної початкової школи віднести такі: належне опанування паралінгвістичними, екстралінгвістичними, оптикокінематичними засобами невербальної комунікації; осмислення власних експресивних проявів, їх критична самооцінка, формування та розвиток позитивної невербальної поведінки; ознайомлення з відповідною літературою, вправлення, відвідування тренінгів; засвоєння діагностичних методик з метою отримання інформації про розподіл у класі візуалів, аудіалів і кінестетиків та корекції репрезентативних систем учителі й учнів.

ВИСНОВКИ

Важливою складовою професійної компетентності сучасного вчителя є невербальна компетентність, яка проявляється в його обізнаності про способи декодування невербальної інформації, розвитку необхідного рівня здатності до адекватного розуміння невербальної поведінки учасників навчально-виховного процесу в школі.

Проблема невербальної педагогічної комунікації та її декодування досить ґрунтовно розглянута у науковій літературі. Загальні засади невербального спілкування розкриті в роботах Н.Волкової, О.Жирун, В.Казмиренко, Л.Кайдалової, Ю.Косенко, Л.Пляки та ін.; специфіка сприйняття й інтерпретації невербальної інформації обґрунтована у працях С.Гарькавець, Л.Орбан-Лембрик, М.Філоненко та ін.; методи навчання декодування невербальної інформації описані у статтях Г.Бондаренко, О.Карапетової, О.Курило, О.Ставицької та ін.. Дослідники особливо наголошують на тому, що однією із складових оптимального педагогічного спілкування є досконале володіння вчителем засобами педагогічного впливу - педагогічною технікою, усіма вербальними й невербальними засобами спілкування з учнями, їх батьками та колегами по роботі.

Поняття невербального спілкування у науковій літературі трактується і як один із видів людської діяльності (Ф.Бацевич, Н.Гузій), і як фон, на якому ця діяльність розгортається, тобто, її умова (О.Будник, Н.Бутенко, К.Фомін). Невербальна комунікація - це комунікація, яка відбувається без використання слів. Отже, педагогічне невербальне спілкування - це такий вид спілкування, який характеризується використанням невербальної поведінки й невербальних комунікацій, як основного засобу передачі інформації; організації педагогічної взаємодії в системі «учитель-учень».

До основних засобів невербального спілкування педагога відносять такі основні компоненти: інтонація (одноманітна, монотонна, мінлива, рухлива); дикція (нерозбірлива, чітка); темп мовлення (повільний, помірний, швидкий); тембр голосу (чистий, об'ємний, красивий, глухий, дзвінкий,

благозвучний); міміка (статична, рухлива, виразна); зоровий контакт (дотримується, не дотримується); жестикуляція (помірна, стримана, надлишкова); пози (розслаблені, скуті, вільні); зовнішній вигляд (естетичний, неестетичний); дотик (доречний, недоречний); дистанція спілкування та ін..

Невербальне спілкування має свої особливості: оскільки воно відбувається без слів, змістове повідомлення проектується у жести, які набувають певних значень; воно засноване на контексті й середовищі, у якому використовується. Тож мова невербального спілкування є мовою не лише, наприклад, жестів, але й емоцій, почуттів.

Дослідження А.Ващенко, К.Вегрич, О.Вержиховської й ін.. наголошують на тому, що особливої ваги проблема невербального спілкування набуває у контексті взаєморозуміння учнів молодшого шкільного віку, їх навчання і виховання (недостатнє використання у спілкуванні невербальних засобів, неправильне декодування невербальних знаків; надмірна жестикуляція, слабкий контроль за мімікою, невміння змінювати темп і гучність мовлення в монологічному висловлюванні, недостатня емоційна забарвленість мовлення тощо).

До умов, які необхідні для успішного розвитку невербальних засобів спілкування молодших школярів, науковці відносять такі: поетапність формування умінь використовувати невербальні засоби; у процесі навчання варто використовувати різні форми організації діяльності, поєднання наслідування й вільного варіювання засвоєними прийомами спілкування; навчання школярів аналізу всіх компонентів і прийомів спілкування у процесі обігрування різноманітних ситуацій; створення сприятливої, комфортної атмосфери на уроках; особистий приклад вчителя.

Завдяки розумінню невербальних сигналів, оптимізується процес комунікації, взаємодії, навчання, виховання, прищеплюється вміння бачити вчителя, чути його, адекватно реагувати на відповідну інформацію. Використання невербальних засобів спілкування є ефективним способом розкриття значення слів для учнів молодшого шкільного віку, особливо під

час вивчення рідної та іноземної мови, а також організації навчання на уроці (слухаємо - рука прикладена до вуха; відповідь невірна - кивання пальцем або хитання головою; підбадьорливе кивання головою під час виконання певного завдання чи вправи; працюємо тихо - палець, прикладений до вуст; вираження якого-небудь почуття, наприклад, підняти брови, висловлюючи подив тощо).

Ефективність навчання учнів молодшого шкільного віку в багатьох випадках залежить від правильного, доречного використання педагогом засобів невербальної комунікації. У разі, коли вчитель володіє засобами невербального спілкування на достатньому рівні, він може використовувати їх з метою корекції відхилень у поведінці, порушень дисципліни; це дозволяє економити час при оцінюванні роботи школярів, сприяти кращому засвоєнню навчального матеріалу, створювати позитивний фон спілкування, впливати на мовленнєву активність учнів, а також на розвиток їх емоційної сфери.

Однією із актуальних вимог сьогодення є освіта впродовж життя, тобто постійне самовдосконалення людини. У межах професійної діяльності вчитель може вдосконалювати свої навички невербальної комунікації через: досконале вивчення невербальних прийомів спілкування; спостереження за собою й іншими людьми з метою кращого засвоєння невербальних комунікативних знаків; відточення умінь розпізнавання (декодування) усіх засобів невербального спілкування у залежності від ситуації; набуття таких умінь через ознайомлення з відповідною літературою, практичне вправляння, відвідування тренінгів, курсів підвищення кваліфікації; планування своєї невербальної поведінки при складанні плану уроку чи виховного заходу.

Лише оволодівши усіма правилами невербальної комунікації, учитель може сформувавши правильну невербальну поведінку, керувати класом, корегувати дисципліну своїх вихованців, зацікавлювати їх та уміло передавати знання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко В. (2010). Культура мовлення учителя як засіб професійно-педагогічної комунікації. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. №1. С.120-125.
2. Бацевич Ф.С. (2004). Основи комунікативної лінгвістики. К.: Академія. 344 с.
3. Березюк О.С. (2003). Проблема підготовки майбутнього вчителя до спілкування з учнями в педвузі. *Вісн. Житомир. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка*. Вип. 12. С. 82–84.
4. Білявська Т.М. (2020). Методика навчання української мови: практикум. Миколаїв : СПД Румянцева. 180 с.
5. Богданець-Білоskalенко, Н.(2020). Українська мова та читання : підруч. для 2 кл. закл. загальн. середн. освіти (у 2-х ч.) : Ч.2: Читання. К.: Грамота, 160 с.
6. Богданець-Білоskalенко, Н. (2020). Українська мова та читання : підруч. для 3 кл. закл. загальн. середн. освіти (у 2-х ч.) : Ч.2. Читання. К. : Грамота, 160 с.
7. Богданець-Білоskalенко,Н. (2021). Українська мова та читання : підруч. для 4 кл. закл. загальн. середн. освіти (у 2-х ч.) : Ч.2. Читання/ Н.Богданець-Білоskalенко, Ю.Шумейко. К. : Грамота, 160 с.
8. Бондаренко Г. Л. (2016). Сім секретів риторичного успіху вчителя початкової школи. *Початкова школа і сучасність*. №1(17). С. 7–10.
9. Будник О.Б., Фомін К.В. (2019). Значення знакових немовних систем у комунікації. *Комунікативна педагогіка: навчальний посібник*. Івано-Франківськ, 2019. С.51- 64.
- 10.Бутенко Н.Ю. (2005). Комунікативна майстерність викладача: навчальний посібник. К.: КНЕУ. 329 с.
- 11.Бутенко Н.Ю. (2004). Комунікативні процеси у навчанні: підручник. К.: КНЕУ. 383 с.
12. Вашуленко М.С. (2019). Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Українська мова» у 1-2 класах закладах загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу: навч.-метод. посібник/ М.С.Вашуленко. Київ: видавничий дім «Освіта», 192 с.

- 13.Вашуленко М.С. (2018). Українська мова. Буквар: у 2 -х ч.. Ч.І; Ч.ІІ: підруч. для 1 кл. закладів загальної середньої освіти / М.С. Вашуленко, О.В. Вашуленко. К.: Видавничий дім «Освіта»,112 с.
- 14.Вашуленко М.С. (2019). Українська мова і мовлення у початковій школі: методичний посібник. К.: Освіта, 400 с.
- 15.Вашуленко М.С. (2019).Українська мова та читання : підруч. для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч.1 / М.С.Вашуленко, С.Г.Дубовик. К.:Видавничий дім «Освіта»,144с. 1 частина. Режим доступу: http://www.osvita-dim.com.ua/free/2_01_01.pdf 2 частина. Режим доступу: http://www.osvita-dim.com.ua/free/2_01_02.pdf
- 16.Вашуленко М.С. (2020). Українська мова та читання : підруч. для 3 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч.1. Ч.2 / М.С.Вашуленко, Н.А.Василькіська, С.Г.Дубовик. К.: Видавничий дім «Освіта», 160 с.
- 17.Вашуленко М.С. (2021). Українська мова та читання : підруч. для 4 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах) . Ч. 1. / М.С.Вашуленко, Н.А.Василькіська, С.Г.Дубовик. К.: Видавничий дім «Освіта», 168 с.
- 18.Вашуленко О.В. (2021). Українська мова та читання: підруч. для 4 класу закладів загальної середньої освіти. Ч.2. К.: Освіта, 168 с.
- 19.Вашуленко О.В. (2020). Формування у молодших школярів умінь створювати власні висловлювання на уроках літературного читання / [Електронне видання]: методичні рекомендації /. Київ: Педагогічна думка, 71 с.
- 20.Ващенко А.М. (2007) Деякі аспекти невербальної комунікації в ході інтерактивного тренінгу педагога. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*: [зб.наук.праць Уман. держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини]. Вип. 19. / гол. ред. Н.С. Побірченко. Умань: УДПУ ім. Павла Тичини, С.196-201.
- 21.Вегерич К.А. (2019). Теоретичні основи формування навичок комунікації у молодших школярів. *ЛОГОΣ наукової мистецької думки*. № 4. червень. С.104-106.

- 22.Вержиховська О.М. (2018). Особливості використання невербальних засобів спілкування під час роботи з молодшими школярами з порушеннями інтелектуального розвитку. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) : збірник наукових праць*. № 11. С.48-58.
- 23.Вітковська С. (2009). Розвиток уміння спілкуватися та уникати сварок. Година спілкування. 2–4 класи. *Початкова освіта*. № 41. С. 11–13.
- 24.Вихрущ В. О., Пушинська А. А. (2016). Навчальний діалог у контексті вітчизняної початкової освіти другої половини ХХ–ХХІ століття: монографія. Тернопіль: Крок, 348 с.
- 25.Вовчук І. С. (2013). Риторика та культура спілкування. К. : Основа, 448 с
- 26.Волкова Н.П. (2005) Професійно-педагогічна комунікація: теорія, технологія, практика: монографія. Д: Вид-во ДНУ. 304 с.
- 27.Вторнікова Ю. С. (2012). Структура комунікативної компетентності педагога. *Зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини*. Умань: ПП Жовтий О.О., Ч.3. С. 41–48.
- 28.Гарькавець С.О., Волченко Л.П. (2021). Спілкування в педагогічному процесі : навчальний посібник. Житомир : ТОВ «Видавничий дім Бук-Друк», 100 с.
- 29.Голівець Е.Е., Мотрюк Н.І. (2016). Використання вербальних та невербальних засобів спілкування при вивченні англійської мови в початковій школі. *Таврійський вісник освіти*. №2. С. 100-107.
- 30.Гончаренко С.У. (2011). Український педагогічний енциклопедичний словник. Вид. 2-е, доповн. й виправл. Рівне : Волинські обереги, 552 с.
- 31.Гражевська О. (2016). Поняття і значення невербальної комунікації для вчителя початкової школи. *Педагогіка та психологія*. IV (38). С.25-27.
- 32.Гузій Н. (2007). Діяльнісно-орієнтовані методологічні засади педагогічного професіоналізму. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. Вип. 15. С. 118–125

33. Державний стандарт початкової загальної освіти [Електрон. ресурс]. Режим доступу: <http://dano.dp.ua/attachments/article/303/Державний%20стандарт%20початкової%20освіти.pdf>
34. Дмитренко К.А. (2012). Сутність професійної комунікації у педагогічній освіті. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя*. Серія: Психолого-педагогічні науки. №7. С.11-15.
35. Довбенко, Світлана. (2016). Використання засобів невербальної комунікації у суб'єкт-суб'єктній взаємодії вчителя і учня. *Гірська школа українських Карпат*. № 15. С.38-40.
36. Енциклопедія освіти. (2021). Нац. акад. пед. наук України. Гол. ред.. В. Г. Кремень 6 2-ге вид., допов. та перероб. Київ: Юрінком Інтер. 1144 с.
37. Жирун О. А. (2010). Педагогічна комунікація в аспекті професійної ідентичності. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. № 1. С. 100–104.
38. Захарчук З. (2001). Урок читання казки з використанням елементів театральної педагогіки / З. Захарчук, Т. Пищечкіна. *Початкова школа*. № 12. С. 37–41.
39. Зязюн І. А. (2000). Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук. - метод. посіб. К.: МАУП, 312 с.
40. Зиммельдінова А.С., Гірняк С.П., Проць М.М. (2012). Педагогічне спілкування учителя початкових класів з молодшими школярами на уроках гуманітарного циклу. *Молодь і ринок*. № 8. С.96-101.
41. Казмиренко В. П. (2009). Засади когнітивної психології спілкування. *Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. ст. Інституту соціальної та політичної психології АПН України*. К.: Міленіум, Вип. 23 (26). С. 140–164.
42. Кайдалова Л.Г., Пляка Л.В. (2011). Психологія спілкування: навчальний посібник. Х.: НФаУ. 132 с.
43. Карапетова О.В. (2013). Засоби невербальної комунікації вчителя як чинник ефективної навчальної діяльності. *Актуальні проблеми психології: зб. наук.*

- праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Том УІ, Психологія обдарованості, Вип. 9. С.158-166.*
44. Карнегі Д. (2017). Як завойовувати друзів та впливати на людей. Харків : Промінь. 560 с.
  - 45.Ковалинська І.В. (2014). Невербальна комунікація. К. Освіта України, 289 с.
  - 46.Корнева Л.М. (2004). Невербальні засоби в міжкультурній комунікації. *Культура народів Причорномор'я*. № 49, Т.1. С.88-90.
  - 47.Корніяка О.М.(2003). Педагогічна діяльність і культура педагогічного спілкування. *Практична психологія і соціальна робота*. №1. С.38-43.
  - 48.Косенко Ю. В. (2011). Основи теорії мовної комунікації: навч. посіб. Суми : Сумський держ. ун-т. 187 с.
  - 49.Крохмальна Г.І. (2018) Сучасні тенденції навчальної комунікації вчителя початкової школи. *Електронний ресурс*. Режим доступу <http://pedagogy. lnu. edu. ua/wp-content>
  - 50.Курило О.Й., Розман І.І. (2017). Вербальні та невербальні аспекти культури спілкування. *Молодий вчений*. № 4.3(44.3). квітень. С.114-118.
  - 51.Макаренко А.С. (1954). Деякі висновки з педагогічного досвіду. *Твори в 7 т. Т. 5. К.: Радянська школа, С. 209 – 300.*
  - 52.Максименко С.Д. (2005) Технологія спілкування (комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування). К.: Главник. 112 с.
  - 53.Малкова Т.М. (2018). Візуальна психодіагностика. Київ:Державний університет телекомунікацій. 132 с.
  - 54.Мартиненко В.О. (2015). Моделювання уроків літературного читання під час опрацювання художніх текстів у початкових класах. *Педагогічна освіта: теорія і практика : зб. наук. праць*. Вип. 19 . Кам'янець-Подільський, 2015. С. 272–276.
  - 55.Мартинюк, Ангеліна. Невербальні засоби педагогічного спілкування. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету* (12–14 квітня 2022 р.). Ф-т педагогіки, психології та соціальної роботи.Чернівці:Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2022. С.134-135.

56. Марущак О.М. (2017). Формування комунікативної компетентності молодших школярів засобами дитячої педагогіки: Метод. рекомендації. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 134 с.
57. Надім'янова Т. (2018). Особливості професійно-педагогічної комунікації у діяльності учителя початкової школи. *Електронний ресурс*. Режим доступу: <https://dspu.edu.ua/sites/uploads/2019/02> . С.200-211.
58. Нова українська школа: організація діяльності учнів початкових класів закладів загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник / Кірик М. Ю., Данилова Л. І. (2019). Львів: Світ, 136 с.
59. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / za zag. red. H.M.Bibik. (2019). Київ: Літера ЛТД, 208 с.
60. Орбан-Лембрик Л. Е. (2009). Психологія професійної комунікації : монографія. Чернівці: Книги-XXI, 528 с.
61. Остапчук Н.А. (2011). Використання невербальних засобів комунікації у особистісному спілкуванні педагога з учнями. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Вип. 39. С.221-228.
62. Пасько, К. Особливості використання вербальних і невербальних засобів комунікації в професійній діяльності сучасного педагога (2013). Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Вип.28. С.258-263.
63. Педагогічна майстерність (1997). За ред. І. А. Зязюна. К.: Вища школа, 2006. 606 с.
64. Піз, А.(2017). Мова рухів тіла. /Пер. з англ.Н.Лавської. К.: КМ-БУКС. 416 с.
65. Пінська О.Л. (2016). Формування у майбутнього вчителя невербальної поведінки у процесі навчання. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. 3 2. С.274-278.
66. Пономарьова К.І. (2020) Формування комунікативної компетентності молодших школярів у процесі навчання української мови: методичний посібник . Київ: КОНВІ ПРІНТ, 88 с.

- 67.Савченко О.Я. (2018). Початкова освіта в контексті ідей Нової української школи. *Початкова освіта* : Метод. рек.. Київ : УОВЦ «Оріон», С. 4–8.
- 68.Свиренко Ж.С. (2011). Вербальне й невербальне спілкування викладача вищої школи. *Духовність особистості : методологія, теорія і практика*: зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, Ін-т духов. розв. людини ; [редкол. : Шевченко Г. П. (голов. ред.) та ін.]. Луганськ : СЛУ, С.165-175.
- 69.Семенов О.М. Кожем'якіна І.В. (2020). Розвиток професійної мовно-мовленнєвої компетентності вчителя початкової школи: теорія і практика: монографія. Суми : Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка, 239 с.
70. Сідун М.М. Особливості процесу спілкування молодших школярів у шкільному колективі (2017). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Педагогіка. Соціальна робота. Вип. 1 (40). С.259-261.
- 71.Словник термінів для учнів початкових класів : пос. для загальноосвітніх навч. закл. (2016) / За наук. ред. М.С. Вашуленка. К. : Освіта, 128 с.
- 72.Ставицька О.Г. (2007). Особливості використання невербальних засобів спілкування в діяльності вчителя. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди»*: Науково-теоретичний збірник. Переяслав-Хмельницький, С. 223-227.
- 73.Ставицька О.Г. (2000). Особливості використання невербальних засобів у навчально-виховному процесі. *Наукові записки : Психологія і педагогіка*. Вип.1. Острого : Національний університет «Острозька Академія», С. 81-85.
- 74.Ставицька О.Г. (2007). Особливості формування в молодших школярів уміння адекватно використовувати невербальні засоби спілкування. *Психологічні перспективи*. Випуск 10. Луцьк. С. 81-89.
- 75.Ставицька О.Г. Психологія переконуючого впливу. Паралінгвістичний аспект. *Наукові записки : Психологія і педагогіка*. Вип.2. - Острого : Національний університет «Острозька Академія», 2001. С. 83-90.
76. Ставицька О. Г. (2008). Формування вмінь та навичок використання невербальних засобів комунікації вчителем в професійній діяльності.

- Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагог. університет ім. Г.Сковороди»*: Переяслав-Хмельницький, С. 118-121.
77. Стахів М. (2008). Український комунікативний етикет : навчально-методичний посібник. Київ: Знання, 245 с.
78. Сухомлинський В.О. (1997). Вибрані твори: у 5 т. К.: Радянська школа, Т.4. (Павлівська середня школа; Розмова з молодим директором школи). 640 с.
79. Типові освітні програми для закл. загальної середньої освіти: 1-2 та 3-4 класи. (2019). К. : Видавництво «Світоч», 336 с.
80. Ткачук В., Грибчук Л. (2020). Післябукварик: читаємо, пишемо, розвиваємо мовлення. К.В.- во: Підручники і посібники, 112 с.
81. Толкачова А. С. Термінологічні складові дефініції «комунікативна компетентність». *Молодий вчений*. 2016. № 12. Ч. 3. С. 511-515.
82. Ткачук О. (2016). Формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів початкових класів. *Науковий вісник Східноєвропейського нац. університету імені Лесі Українки*. Луцьк: СХУ імені Лесі Українки, №1 (2). С. 65–69.
83. Федоренко Ю. П. (2002). Комунікативна компетенція як найважливіший елемент успішного спілкування. *Рідна школа*. № 1. С. 63–65.
84. Фенцик О.М. (2019). Педагогічна комунікація: практикум для студентів спеціальності 013 Початкова освіта освітнього ступеня Магістр. Мукачево: вид-во МДУ. 162 с.
85. Філатова Л.С. (2021). Педагогічна майстерність вчителя та її елементи. *Педагогічна майстерність : навчальний посібник для здобувачів вищої освіти педагогічних університетів за спеціальностями 013 Початкова освіта; 016 Спеціальна освіта*. Харків : ХНПУ, 2021. С.18-28.
86. Філоненко М.М. (2008). Психологія спілкування. К.: Центр навчальної літератури. 224 с.
87. Харченко Л.П. (2013). Особливості застосування невербальних засобів ділового спілкування: методологія й методи соціальної роботи. *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. № 4. С.58-65.

- 88.Цимбалюк І.М. (2007) Психологія спілкування: навчальний посібник. К.: ВД «Професіонал». 464 с.
- 89.Шалівська Ю. В. (2017). Особливості комунікативно-мовленнєвого розвитку молодших школярів на уроках читання. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*. Рівне: РДГУ, Вип. 15 (58). С.107–110. 269.
- 90.Щербина Д.В. (2012). Невенрбальна культура педагога: метод. рек. до проведення лабор. занять з курсу «Основи педагогічної творчості та майстерності». Київ: НПУ ім. М.П.Драгоманова,58 с.
- 91.Яшенкова О.В. (2010). Основи теорії мовної комунікації: навч. посібник. Київ: Академія. 312 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Адекватність мовлення – точність вираження думок, почуттів, волевиявлень засобами мови; ясність, зрозумілість вислову для адресата.

Виразність мовлення – здатність мовлення викликати інтерес у слухачів, підтримувати їхню увагу, справляти емоційне враження, впливати на уяву; одна з вимог культури мовлення.

Етичний ідеал учителя – високоморальний взірець, спрямований на вдосконалення моральності педагога, власну творчу активність, що визначає спосіб і характер його педагогічної діяльності.

Жест – один з невербальних засобів спілкування, рух людського тіла або його частин (здебільшого рук), який передає певну інформацію, виражає емоції; жести супроводжують вербальне спілкування, або ж їх використовують замість слів.

Жестикулювання – процес використання жестів для виразності мови або виявлення емоцій; завжди загострює увагу слухачів, адже в людській свідомості закладена сприйнятливність до жестів руками.

Кінесика – сукупність візуальних характеристик людини (таких як жести, міміка, хода, постава, поза, розташування щодо інших людей тощо), а також наука, яка вивчає особливості невербального (несловесного) спілкування, що відбувається за участю цих характеристик.

Комунікація – процес обміну інформацією між двома чи більше особами; слово часто вживають як синонім до спілкування, однак спілкування – дещо ширше поняття, яке, крім обміну інформацією, включає інтелектуальну та психічну діяльність, спрямовану на встановлення й розвиток контактів з іншими людьми. К. здійснюють вербальними чи невербальними засобами. Меті ефективної К. підпорядкована вся риторична діяльність.

Міміка – рухи м'язів обличчя, які відображають внутрішній емоційний стан мовця, його настрій і почуття в певний момент; є одним з найдостовірніших каналів передання інформації, бо вона зазвичай мимовільна, рефлекторна; стимулює емоції аудиторії М. вивчає кінесика.

Невербальні засоби – несловесні способи викладу матеріалу, що супроводжують мовне вираження тексту; є своєрідними комунікативними кодами й охоплюють: кінесику (жести і рухи), паралінгвістику (звуковий код – тембр, гучність голосу тощо), фізіономіку (міміку, зовнішність), проксемику (код простору), окулесику (візуальний код) тощо.

Окулесика - наука про мову очей в інтерактивній візуальній поведінці людей. Є окремим лінгвістичним напрямом невербальної усної комунікації.

Пантоміміка - система виразних рухів людини, за допомогою яких вона демонструє іншим людям свій внутрішній психофізіологічний стан, або показує своє особисте ставлення до того, що відбувається з нею та навколо неї.

Паралінгвістика - розділ мовознавства, що вивчає невербальні засоби, які разом із вербальними передають інформацію в складі мовленнєвого повідомлення, а також сукупність таких засобів.

Проксеміка – один з засобів невербального спілкування; мова простору та часу й система їх організації. Термін «П.» увів антрополог Едвард Холл у середині ХХ ст. Він також виділив *чотири територіальні зони під час спілкування*:

- інтимна (до 50 см);
- особиста (50 – 120 см);
- соціальна (120 – 360 см);
- громадська (понад 360 см).

Залежно від ситуації спілкування варто дотримуватися комфортності дистанції, бо ж порушення відповідної, потрібної в певний момент комунікації відстані слухач може трактувати як нахабство або відчуженість. У публічному мовленні розташування слухачів чи оратора у приміщенні створює відповідний емоційний фон. На особливості П. варто зважати під час спілкування з іноземцями, бо просторові зони по-різному трактують у різних країнах і культурах.

Просодика - ритміко-інтонаційне оформлення мови.

Спілкування - складний процес взаємодії між людьми, що полягає в обміні інформацією, а також у сприйнятті і розумінні партнерами один одного.

Такесика - тип невербальної комунікації, складова парамови, пов'язана з тактильною системою сприйняття; включає найрізноманітніші доторкання (гаптика): потискування рук, поцілунки, погладжування, поляскування, обійми тощо.

Фізіономіка - мистецтво тлумачення зовнішнього вигляду.

Хронеміка - використання часу в невербальному комунікаційному процесі.

ПОШИРЕНІ ЖЕСТИ ТА ЇХ ТЛУМАЧЕННЯ

Жести ходи:

— люди, які ходять швидко, розмахуючи руками, мають чітку мету і готові негайно діяти;

— люди, які тримають руки в кишенях, переважно критичні і потайні, їм подобається пригнічувати інших людей;

— люди, які знаходяться в пригніченому стані, також ходять, тримаючи руки в кишенях, тягнучи ноги і рідко дивляться вгору або в тому напрямку, куди йдуть;

— люди, які зайняті вирішенням проблем, часто ходять у медитативній позі: голова опущена, руки зчеплені за спиною, захват ліктів - контролює себе;

— самозадоволені, дещо помпезні люди символізують свій стан тихою ходою - підборіддя високо підняте, руки рухаються підкреслено інтенсивно, ноги наче дерев'яні.

Жести з окулярами та обличчям:

— погляд поверх окулярів - негативний;

— повільне зняття окулярів і доскіпливе витирання скелець - засіб затягувати час;

— кінчик дужки в роті — чекає надходження нової інформації;

— погладжування шиї долонею - захист;

— відвертання обличчя вбік - незадоволення і відхилення всіх пропозицій;

— очі вбік — нещирість, каже неправду;

— захват носа - велика застережливість у всьому, що приймається;

— погладжування підборіддя - приймає рішення;

— постукування по столу чи ногою по підлозі - тест стурбованості;

— голова в руках, очі напіввідкриті нудьга, зниження інтересу до теми;

— потирання носа - прикриття від обману.

Жести з руками:

— зчеплені руки — жест підозри і недовіри;

— подзенькування монетами в кишені — людина стурбована недостатністю грошей;

— посмикування себе за вухо — позбавлення від пригнічуючих подій;

— готовність вислухати співбесідника — руки складені біля рота;

— легкий уклін вперед — прояв інтересу до співрозмовника.

— Володіння темою розмови — витягнута рука долонями вниз перед собою і широкий круговий жест ніби охоплює тему рукою.

— Точність суджень — якщо готові привернути увагу до думки чи факту в необхідний момент, з'єднайте великий і вказівний палець.

— Бажання щось приховати — прикриття обличчя руками, потирання висків, підбородку і відведення очей в сторону.

— Руки схрещені на грудях — це насмішка, неувага.

— Руки на поясі — готовий до дій.

— Руки на колінах готовий завершити зустріч.

— Руки схрещені — агресивність і закритість до спілкування.

— Доторкання рук (привітання із самим собою) — це емоційна безпека, винагорода.

— Пальці або ручка в роті — потреба в підтримці.

— Потирання щоки — нудьга.

— Палець біля скроні — зацікавленість.

— Палець підтримує підборіддя — має негативні думки.

— Потирання потилиці — не хоче визнати забуття.

— Пальці схрещені вертикально — демонстрація почуття переваги.

— Доторкання до браслета годинника — бажання приховати хвилювання.

— Прояв агресивності — занадто жваві жести, націлені в бік співбесідника, голова втягнута в плечі, нахмурені брови і схрещені ноги.

— Поступлення — стиснуті коліна, тіло відкинуте назад, ніби злякався, руки складені на животі.

— Відтягування комірця — неправда, яка може бути розкрита.

— Схрещення ніг — права нога на лівій — захисна позиція.

— Голова вертикально — нейтральне ставлення до проблеми і до вас.

— Голова в бік — зацікавленість вами чи проблемою.

— Голова вперед — не підтримує пропозицію.

Учені розрізняють три типи поглядів:

— діловий — співрозмовники дивляться на умовний трикутник, який розміщується на лобі, що сприяє утриманню поглядів приблизно на однаковому рівні;

— соціальний — співрозмовники звертають увагу на трикутник, який проходить через лінію очей до підборіддя;

— інтимний — це низка поглядів від соціального до трикутників умовних на інших частинах людського тіла.

— Косий погляд з піднятими бровами і посмішкою — зацікавленість вами.

— Косий погляд і опущені брови - вороже і критичне ставлення до вас.

Додаток В

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Додаток В1

Переклад емоцій «мовою тіла»

Емоції	Положення тіла
Душевний комфорт	Розслабленість тіла, руки та ноги не схрещені
Занепокоєння, нервозність	Ритмічний рух пальців, рук, ступнів ніг, часто з дуже малою амплітудою; неритмічні, повторювальні рухи, типу обертання будь-якого предмета тощо; примружування; прочищення горла; лікті на столі, руки утворюють піраміду, вершина якої – зведені кінці пальців, що розташовані прямо перед ротом; смикання вуха
Захист	Руки й ноги схрещені, «бійцівська стійка», руки схрещені на грудях
Довіра, згода	Тіло нахилене вперед; розслаблена посадка голови, часто з відхиленням назад; нахил голови убік; відкритий, прямий погляд очей, заплющування очей на кілька митей з ледь помітним ствердним рухом голови; відкрита і вільна усмішка; пальці з'єднані на кшталт купола храму; широка зручна поза, часто нога на ногу; випрямлення однієї або обох долонь, що відкриваються назустріч партнерові знизу догори.
Сумнів, недовіра	піднімання й опускання плечей; нахил голови з боку в бік; зчеплені руки.
Депресія, пригніченість	Голова, плечі похилені; людина сутулиться.
Нетерпіння	Легке постукування по парті чи столу.
Недовіра	Потирання очей.
Невпевненість, страх	Гризе нігті.
Нехтування	Погляд убік.
Не зрозумів, повтори	Рух головою та насуплені брови.
Готовність до активності	Різкий нахил, підкидання голови; тулуб, раніше зручно відкинутий на спинку, пересувається на край стільця; руки на стегнах; опора на стіл широко розставленими руками.
Концентрація, замкненість	вертикальні зморшки на чолі; звужений, підкреслено закритий рот; твердий погляд.

Додаток В.2

Міні-тест: Чи розумію я мову жестів?

Для того щоб зрозуміти, наскільки грамотно ви володієте мовою жестів, дайте відповіді на кілька запитань.

1. Чи легко ви можете визначити, що людина нещира з вами?
2. Спробуйте проаналізувати, чи часто ви виявляєтеся праві щодо людських якостей того, кого бачите вперше?
3. Якщо вам потрібно звернутися до когось із проханням про послугу, чи завжди ви вмієте вибрати слухний момент, коли ваш співрозмовник перебуває в гарному настрої й не відмовить вам?
4. Чи можете ви досить точно оцінити стан людини ще до того, як почали з нею розмовляти?
5. Чи згодні ви з таким твердженням: «Ви завжди передчуваєте сварку або конфліктну ситуацію задалегідь, ще до того, як вона сталася»?

Якщо ви ствердно відповіли на ці п'ять запитань, то, швидше за все, у вас дуже гарні здатності до читання мови жестів і ви досить легко зчитуєте ті таємні знаки, які вам подає співрозмовник.

Анкетування на виявлення рівня володіння невербальними компонентами в процесі ділового спілкування

Інструкція: Дайте відповідь на наведені твердження «так» чи «ні».

1. Співрозмовники часто звертають мою увагу на те, що я говорю дуже голосно або дуже тихо.
2. Під час розмови я деколи не знаю, куди подіти руки.
3. Я відчуваю незручність у перші хвилини знайомства.
4. Майже завжди майбутнє спілкування з незнайомою людиною викликає у мене тривогу.
5. Я часто буваю скутий у руках.
6. Протягом 10-хвилинної бесіди я не можу обійтися без того, щоб до чого-небудь не притулитися або на що-небудь не опертися ліктем.
7. Я зазвичай не звертаю увагу на міміку і рухи партнера, зосереджуючись на його мові.
8. Я прагну обмежити коло свого ділового спілкування декількома добре знайомими мені людьми.
9. При розмові я часто кручу що-небудь у руках.
10. Мені важко приховати емоції, що виникли раптово.
11. Під час ділових бесід я прагну повністю виключити міміку і жестикуляцію.

Обробка результатів: Чим менше стверджувальних відповідей (відповідей «так»), тим краще людина володіє невербальними засобами спілкування. Якщо дано 11 негативних відповідей («ні»), це не означає, що можна нехтувати невербальними методами. Уважно спостерігаючи за собою і співбесідниками, можна виявити багато цікавих, інформативних моментів, які раніше ні про що не говорили і які тепер здатні значно полегшити вашу професійну діяльність.

Додаток В. 3

Розпізнавання репрезентативних систем у процесі комунікації

Реперезентативні системи		
Візуальна	Аудіальна	Кінестетична
Предикати:		
Уявіть, яскраво, очевидно, ясно, прозоро, бачити, стежити, перспектива..	Послухай, голосно, тихо, логічно, сказати, скрикнути, різко, почути...	Зручно, легко, важко, мокро, відчуваю...
Речення		
Давайте на це подивимось. Я бачу тут великий позитив. Побачене багато що прояснює. Я не бачу тут конструктивну.	Нарешті прозвучало правильне рішення. Я тебе чую. Послухай но. Слухай уважно. Ти мене не чуєш.	Це викликає недвозначні почуття. Мені буде так зручно. Твій дотик такий приємний.

Додаток В.4

Методика експертної оцінки невербальної комунікації

(А.М.Кузнєцова)

Призначення. Враховуючи важливу роль невербальних засобів або «мови тіла» у процесі спілкування, ця методика за допомогою експертних оцінок допомагає визначити діапазон зорововідтворювальних і комунікативно значущих рухів людського тіла, включаючи оцінку різноманітності невербального репертуару, сензитивність до сприйняття невербальної інформації і самокерування невербальним репертуаром. В якості експертів можна залучити одного з батьків або керівників, педагогів, друга і самого оцінюваного.

Інструкція. Постарайтеся з наведених нижче питань висловити свою думку про деякі особливості поведінки людини в спілкуванні з вами. На кожне з питань пропонується чотири варіанти відповідей. Вам треба вибрати ту з них, яка, на ваш погляд, найточніше характеризує цю людину. Обведіть у бланку відповідей ту букву, яка відповідає вибраній вами відповіді.

Бланк відповідей

Дата _____

ПІБ випробовуваного _____

ПІБ експерта _____

А – завжди; Б – часто; В – рідко; Г – ніколи.

1	А Б В Г	6	А Б В Г	11	А Б В Г	16	А Б В Г
2	А Б В Г	7	А Б В Г	12	А Б В Г	17	А Б В Г
3	А Б В Г	8	А Б В Г	13	А Б В Г	18	А Б В Г
4	А Б В Г	9	А Б В Г	14	А Б В Г	19	А Б В Г
5	А Б В Г	10	А Б В Г	15	А Б В Г	20	А Б В Г

Опитувальник

1. Чи вважаєте ви, що він (вона) уміє добре доповнювати зміст своїх слів немовними засобами (міміка, жести, поза тощо)?
2. Чи розуміє він (вона) ваші емоції за виразом вашого обличчя?
3. Чи може він (вона) знайти відповідні інтонації голосу для вираження своїх почуттів і ставлення до інших людей?
4. Чи вважаєте ви, що він (вона) уміє правильно розуміти значення ваших поглядів (прояв симпатії, інтересу, привертання уваги, прояв хвилювання тощо)?
5. Чи вважаєте ви, що у нього (неї) бувають «зайві» жести і рухи, коли він (вона) намагається виразити свої думки і почуття?
6. Чи уміє він (вона) стримувати прояви своїх негативних емоцій і ставлень?
7. Як ви вважаєте, чи реагує він (вона) на зміни вашого голосу (на прояв іронії, хвилювання тощо)?
8. Чи буває, що його (її) немовна поведінка не відповідає тому, про що він (вона) говорить?
9. Чи уміє він (вона), на вашу думку, виразом очей і поглядом проявити увагу до інших людей, привітність, зацікавленість?

10. Як ви вважаєте, чи може він (вона) керувати своєю мімікою під час конфліктної ситуації?

11. Чи відрізняється його (її) міміка виразністю, різноманітністю, гармонією?

12. Чи є у нього (неї) пози або рухи, непривабливі на ваш погляд?

13. Чи використовує він (вона) м'які, довірливі інтонації, щоб зняти у інших напругу, викликати на відвертість, викликати прихильність до себе?

14. Чи уміє він (вона) по зміні вашої ходи, пози визначити ваше самопочуття, настрої, стан?

15. Чи може він (вона) передати відтінки, нюанси своїх почуттів, емоцій, використовуючи різні немовні засоби поведінки?

16. Чи уміє він (вона) досить тонко і зрозуміло показати через міміку своє доброзичливе ставлення до інших?

17. Чи можна сказати, що по його (її) виразній поведінці легко зрозуміти, які він (вона) переживає почуття до оточуючих?

18. Чи може він (вона) зрозуміти ваше ставлення до нього, навіть якщо ви не демонструєте його спеціально?

19. Чи буває він (вона) скутий в рухах і жестах, «закутий», коли потрапляє в незвичну, незнайому ситуацію?

20. Як ви вважаєте, чи розуміє він (вона), коли ви засмучені, не налаштовані на спілкування?

Обробка і інтерпретація даних. Кожне питання має чотири варіанти відповіді і кожному варіанту приписується певний бал від одного до чотирьох (А – 4 бали; Б – 3 бали; В – 2 бали; Г – 1 бал). Методика дає можливість діагностувати три параметри невербального спілкування:

1) Загальна оцінка невербального репертуару людини з точки зору його різноманітності, гармонійності – питання 1, 5, 8, 12, 15, 17. Кількісна оцінка цього параметра може варіюватися від +9 до –9 балів.

2) Чутливість, сензитивність людини до невербальної поведінки іншого (експерта-спостерігача), здатність до адекватної ідентифікації – питання 2, 4, 7, 11, 14, 18, 20. Кількісна оцінка варіюється від 28 до 7 балів.

3) Здатність до управління своїм невербальним репертуаром відповідно мети і ситуації спілкування – питання 3, 6, 9, 10, 13, 16, 19. Кількісна оцінка варіюється від 23 до 2 балів.

Рівень розвитку кожної з описаних здібностей обчислюється як сума балів за відповіді на відповідні питання (за відповіді на питання 5, 8, 12, 19 отримані бали віднімаються із загальної суми по кожному з трьох параметрів). Для кожного випробовуваного отримують оцінки трьох експертів, включаючи його 45 самого. По кожному оцінюваному параметру знаходиться середнє арифметичне значення трьох експертних оцінок. Ці оцінки розглядаються як показники рівня розвитку кожної з трьох описаних вище здібностей суб'єкта невербальної комунікації.

На основі сумарних оцінок за трьома аналізованими параметрами визначається загальний показник рівня розвитку перцептивно-комунікативних можливостей людини.

Цей показник може варіюватися від 0 до 60 балів. Далі проводиться якісний аналіз структури невербальної комунікації досліджуваного.

Додаток В.5

Питання для самооцінки жестикуляції та мімічних виразів учителя на уроці

1. *При підготовці до уроків чи думали Ви про використання того або іншого жесту?*

а) звичайно, так б) у цілому, так в) мабуть, ні г) звичайно, ні.

2. *Чи зустрічалися на занятті жести, використані Вами експромтом?*

а) звичайно, так б) у цілому, так в) мабуть, ні г) звичайно, ні.

3. Буває, що людина виконує якийсь жест зненацька для себе. Чи зустрічалося таке на уроках?

а) звичайно, так б) у цілому, так в) мабуть, ні г) звичайно, ні.

4. Чи використовувалися на уроках типові для Вас жести?

а) звичайно, так б) у цілому, так в) мабуть, ні г) звичайно, ні.

5. Чи задоволені Ви своєю жестикуляцією?

а) звичайно, так б) у цілому, так в) мабуть, ні г) звичайно, ні.

6. Чи не залишалося у Вас відчуття недоречності того або іншого жесту?

а) звичайно, так б) у цілому, так в) мабуть, ні г) звичайно, ні.

7. Чи не буває у Вас відчуття, що Вам заважають Ваші руки?

а) звичайно, так б) у цілому, так в) мабуть, ні г) звичайно, ні.

8. При підготовці до уроків чи думали Ви про використання того або іншого виразу обличчя, усмішки, подиву, роздратування, розчарування?

а) звичайно, так б) у цілому, так в) мабуть, ні г) звичайно, ні.

9. При проведенні уроку чи завжди ви контролюєте вираз свого обличчя?

а) звичайно, так б) у цілому, так в) мабуть, ні г) звичайно, ні.

Додаток В.6

Поради щодо невербального спілкування вчителя з учнями на уроці

(З роботи Р. Майдемана «Мова тіла вчителя на уроці»)

1. Перш, ніж розпочати урок, дайте можливість вашому поглядові повільно «побродити» по класові. Ви прямо-таки збирайте погляди учнів. Не починайте говорити, тільки-но переступивши поріг класу. Краще зачекайте, поки учнів заспокояться. Інакше викажете ваше хвилювання, що негативно вплине на дисципліну в класі. Вітаючись з учнями на початку уроку: «Доброго ранку. Я хотів би розпочати наш урок», не спрямовуйте очі у вікно. Цей погляд по-зрадницькому викаже, чого насправді хотів би вчитель: втекти туди, куди показує його погляд.

2. Під час уроку підшукайте позитивно настроєного учня, учня із знаком «+», який зацікавлено слухає ваш матеріал. Цей позитивний контакт з одним учнем автоматично переноситься і на всіх інших. Адже, з точки зору кожного учня, ви дивитеся саме на нього, то ж кожен приписуватиме собі цей «доброзичливий» погляд.

3. За можливістю уникайте неспокійного ходіння туди-сюди перед класом. Ви тим самим відвертаєте увагу дітей від змісту уроку. Але й стояти, як вкопаному, не слід. Поки ви хвилин 20 пояснюєте новий матеріал, не завадило б двічі ти тричі спокійно перейти на інше місце. Не кваптеся і не гарячкуйте. Під час зміни місця постарайтеся посилити візуальний контакт з окремими учнями. Найвигідніше місце для вчителя – поблизу вчительського столу. Але не слід весь час стояти за столом. Тим самим ви поставите бар'єр, що дуже заважатиме вашим взаєминам із класом. Найліпше, якщо ви відкрито стоятимете перед класом, неподалік вашого столу. З іншого боку, навряд чи хтось зможе півдня встояти на ногах. Прихиліться тоді краще збоку на краєчок вашого столу, ваші ноги мають торкатися підлоги. Але ні в якому разі не сідайте на учнівський стіл.

4. А тепер щодо пози вчителя біля дошки. Вчителі початківці, як правило, починають відступати все далі назад від класу до дошки. Цього не слід робити, потрібно знайти в собі мужність зробити крок уперед назустріч.

5. Мабуть, ще складнішою виявляється ситуація, коли вчитель змушений повернутися до дошки, щоб записати матеріал. Дисципліна в класі відразу погіршується і вчитель поспіхом записує, щоб знову повернутися до класу. Часто вчитель, записуючи щось на дошці, хоче одночасно звернутися до класу, скажімо, поставити якесь запитання. Недосвідчені вчителі повертають тоді голову переважно через праве плече, в той час як весь корпус залишається повернутим до дошки. Така поза заважатиме відкритому спілкуванню вчителя з класом. Краще було б відірватись на якусь мить від дошки і відкрито повернутися до класу. Між дошкою та учнями виникає таким чином символічне комунікативне коло, що довершується постаттю вчителя.

6. Стежте за своєю поставою. Вона не повинна посилати негативних сигналів. Уникайте використання сигналу зверхності, а саме – не закидайте голову назад під час вербальної атаки учнів. Бо ця ваша удавана «перевага» над ними чітко вказує на тимчасову втрату самоконтролю.

7. Відмовтеся від сигналів, що передають такі емоції, як: глузливість (висміювання), ворожість (корпус відведений назад, обидві руки відразливо простягнуті до учнів), нудьгу (нерухомий погляд у далечінь, глибокі зітхання, позіхання, позирання час від часу на годинника), нетерпіння (вчитель тарабанить пальцями по столу чи постукує ногою об підлогу). Усі ці пусті жести годяться для того, щоб відштовхнути від

вас учнів. Уникайте і тих сигналів, які переносять на учнів вашу власну невпевненість у собі (вчитель сіпається, нахиляє вперед корпус, схрещує ноги чи обхвачує ними ніжку стільця).

8. Звертаючись до класу, використовуйте широкі, відкриті, але спокійні жести. Руки при цьому мають рухатися на рівні грудей, долонями догори. Ваші жести мають йти перед словами і ні в якому разі – навпаки. Найліпше, якщо руки вільно поєднуються на рівні грудей і живота. Цей жест виражає невимушену зосередженість чи зосереджений спокій.

9. Ніколи не крутіть крейду в руках. Дуже обережно використовуйте такі жести, як постукування вказівним пальцем по столу, погрозливі жести (стиснуті в кулаки руки), жести відведення (долонями як бар'єр вперед). Завжди уникайте пустих жестів, приміром, безцільного розмахуваннями руками.

10. Що ж стосується міміки, то намагайтеся відкрито дивитися учням у вічі. Коли не хочете виглядати нервовим чи емоційно хитким, уникайте часто прикривати рота, потирати носа чи щоки, стискувати губи, морщити лоба та знімати брови.

Додаток В.7

НЕВЕРБАЛЬНЕ СПІЛКУВАННЯ: ПОРАДИ БАТЬКАМ

Інтернет-ресурс. Режим доступу <https://childdevelop.com.ua/articles/psychology/1839/>

Даючи дітям всілякі інструкції, не всі батьки замислюються про невербальні способи спілкування з ними. Невербальне спілкування здійснює довгостроковий вплив на те, як діти слухають, поведуться, засвоюють інформацію й розмовляють з іншими людьми. Воно також впливає на їхнє ставлення до батьків, і на те, як діти виглядають в очах інших людей. Невербальне спілкування може здійснювати вагомий вплив на те, наскільки дитина сподобається людям, які її оточують, і на можливості, які з'являться в неї в майбутньому. Безперечно, даний тип спілкування має великий вплив на долі дітей.

Батькам важливо пам'ятати про те, що найчастіше діти відгукуються не на ваші слова, а на форму їх подачі. Тож необхідно ретельно моделювати поведінку, яку ви хочемо бачити у ваших дітях. Тому ви повинні покращувати власні навички невербального спілкування, щоб діти могли ефективно вчитися у вас і покращувати свої соціальні навички. Отже, корисні поради, які стануть у пригоді батькам.

1. Значення зорового контакту. Батьки часто ігнорують значення зорового контакту зі своїми дітьми. І дарма, оскільки тісний зоровий контакт між батьками та дитиною є важливим інструментом нормального розвитку дитини. Коли дитина уважно стежить за виразом обличчя батьків, вона отримує підказки для розуміння їх

висловлювань. При цьому дитині важливо зосереджувати свою увагу не тільки на обличчі, а й на русі губ. Це робить наше висловлювання більш «читабельним» і більш прийнятним.

2. Розмова на рівні дитини. Коли ви нахиляєтеся й розмовляєте з дитиною на рівні її очей, то не тільки проявляєте дружелюбність і менше лякаєте, але ще й робите своє висловлювання більш легким і доступним для сприйняття на слух. Педагогам часто рекомендується викладати на одній горизонтальній площині з дітьми, щоб налагоджувати та зміцнювати зв'язок з учнями.

3. Використання пози, відкритої до спілкування. Коли ми приймаємо відкриту позу, тобто наші руки й ноги не перехрещуються, долоні дещо розгорнуті до дитини, корпус тіла повернутий у її сторону (на відміну від схрещених рук чи таких, що обіймають за плечі), ми демонструємо дітям свою готовність приймати те, що вони хочуть сказати. Це положення рук викликає в дітей бажання спілкуватися з нами та слухати нас.

4. Позитивний вираз обличчя. Усмішка, підняті вгору куточки губ, а також очі, що виражають зацікавленість і широко розкриті від схвильованого передчуття, впливають на реакції дітей на наші висловлювання. Позитивний вираз обличчя батьків спонукає їх до позитивних відгуків. Тут важливо враховувати, що емоційні переживання дітей при спілкуванні з іншими людьми формують їх реакції протягом усього життя.

5. Взаємна, спільна увага. Спільна увага батьків і дітей до якого-небудь предмету (наприклад, коли батько опускається на підлогу разом з дитиною, щоб витерти бруд, замість того, щоб наказувати дитині прибрати безлад самотійно) надзвичайно важлива для залучення інтересу дитини до нагальної теми. Коли ми розглядаємо й оцінюємо тему розмови разом з нашими дітьми, ми зацікавлюємо їх на більш глибокому рівні. Результати досліджень свідчать про те, що діти, які вчили слова, виконуючи завдання разом з батьками, мали більший словниковий запас. Якщо дитина не звертає уваги на вас і ваші слова, наблизьтеся до неї або навіть укажіть їй на проблему. Треба сподіватися, що наступного разу вона буде робити так, як ви їй вказали.

6. Тон голосу й інтонації (парамова) при розмові з дітьми. Ні для кого не секрет, що немовлята й маленькі діти люблять материнську мову (мамин високий тон голосу). Було проведено дослідження, яке виявило, що материнська мова допомагає дітям визначати, де слова починаються й де закінчуються, отже, знайомитися зі звуками, складами, словами і, нарешті, реченнями. Діти також беруть активнішу участь у розмові з батьками, коли ті використовують високий ритм мови зі схильністю до варіацій.

7. Жести. Кивок головою, піднятий вгору великий палець і підняті у хвилюванні руки також позитивно впливають на взаємодію з дітьми. Так ми невербально висловлюємо їм розуміння й підтримку.

8. Звуки (угу, м-м-м, хм). Використання батьками голосових реакцій (не словесних) при розмові з дитиною демонструє їй нашу зацікавленість у тому, що вона говорить. Ці звуки підбадьорюють дитину, оскільки ми показуємо, що слухаємо її дуже уважно.

9. Близькість між батьком і дитиною. Коли діти ще маленькі, дуже важливо, щоб простір (дистанція) між ними й батьками були відносно невеликим (30-60 см). Коли діти стають підлітками, цей простір природним чином збільшується та вимагає більш уважного ставлення батьків.

10. Пересування (рух, який слід/не слід здійснювати батькам). Для того, щоб демонструвати дитині нашу зацікавленість у розмові з нею, наші рухи повинні бути

обмежені жестами та мімікою. Ходьба батьків не тільки відволікає дитину, але також порушує близькість і зв'язок з дитиною, які необхідні для ефективного спілкування.

Двохвилинний план дій для батьків: Знайдіть хвилинку, щоб обміркувати вашу останню розмову з дитиною.

- Чи була дитина згодна з тим, що ви сказали?

- Які ще невербальні сигнали ви відправили дитині на додаток до вимовлених слів?

Чи вплинуло це на реакцію вашого малюка на вас?

- У середньому, скільки разів на день ви демонструєте позитивні жести, тон голосу й вираз обличчя?

- Як часто ви нахиляєтеся до рівня дитини й налагоджуєте зв'язок з нею, перш ніж намагаєтеся виправити її?

Довгостроковий план дій для батьків. В якості першого кроку до поліпшення навичок невербального спілкування батьки повинні навчитися краще розуміти ту невербальну інформацію, яку вони відправляють разом зі своїми словами. Весь наступний тиждень звертайте пильну увагу на цей аспект спілкування з дітьми. Потім виберіть одну з наведених вище порад і цілеспрямовано реалізуйте її у вашому спілкуванні. Наприклад, ви можете методично вчитися демонструвати в розмові більш лагідний та відкритий вираз обличчя. Так, спочатку ви можете відчути себе трохи неприродно, але реакції дітей, які ви будете бачити, цілком виправдають усі ваші зусилля!